

Błażej Cecota <https://orcid.org/0000-0002-4746-0325>

Akademia Piotrkowska

e-mail: blazej.cecota@apt.edu.pl

Prześladowania chrześcijan w Egipcie pod panowaniem arabskim w ujęciu historiografii koptyjskiej. Część I: Prześladowania instytucjonalne

Persecution of Christians in Egypt under
Arab rule according to Coptic historiography.
Part 1: Institutional Persecutions

Abstrakt

Jednym z najważniejszych historycznych źródeł koptyjskich, z których możemy pozyskać informacje na temat muzułmańskich prześladowań chrześcijan w państwie wczesnoislamskim, jest z pewnością *Historia Patriarchów Aleksandrii*. Dzięki lekturze tego dzieła możemy przekonać się, w jak skomplikowanym położeniu znaleźli się przedstawiciele koptyjskiej hierarchii rządzącej wspólnotą pod muzułmańską władzą. Niniejszą pracę postanowiłem podzielić na dwie części. W pierwszej z nich skupiłem się na przypadkach prześladowań, które można uznać za przejaw manifestacji linii politycznej władz muzułmańskich, element ich aktywności instytucjonalnej jako przedstawicieli elit kalifatu w Egipcie. W drugiej części starałem się omówić te przypadki działań muzułmańskich administratorów, które wynikały raczej z kontekstu danej sytuacji lub cech osobowych urzędnika i miały zdecydowanie osobisty oraz indywidualny charakter, nie wynikały natomiast z rozporządzeń przysyłanych z Damaszku czy Fustatu. Należy dodać, że za ramy chronologiczne niniejszego opracowania przyjąłem okres sprawowania władzy przez urzędników umajjadzkich i abbasydzkich, to jest od początku rządów marwanidzkiej linii pierwszej z dynastii aż po uzyskanie przez Egipt względnej niezależności pod panowaniem Tulunidów.

Abstract

The main Coptic historical source for describing the persecution of Christians by Muslims in the early Islamic state is the *History of the Patriarchs of Alexandria*. Reading this work allows us to realize how complicated the conditions were for the representatives of the then Coptic hierarchy to operate. I decided to divide this text into two parts. The first will concern the cases of persecution, which can be considered a manifestation of the political line of the Muslim authorities, an element of the institutional activities of the representatives of the Caliphate in Egypt. The second section discusses the actions of Muslim administration officials against the Copts, which were rather the result of the situations and characters of the individual heroes of the events, rather than orders from Damascus or Fustat. It is important to note that the chronological framework of this contribution is based on the reign of the Umayyad and Abbasid governors in Egypt, from the takeover of power by the Marwanid line of the Umayyad dynasty to the relative independence of Egypt under the rule of the Tulunids.

Słowa kluczowe: Historiografia koptyjska, *Historia Patriarchów Aleksandrii*, islamski Egipt, historia Egiptu, historia Koptów, prześladowania chrześcijan

Keywords: Coptic historiography, History of the Patriarchs of Alexandria, Islamic Egypt, history of Egypt, Coptic history, Christian persecutions

Głównym koptyjskim źródłem historycznym pozwalającym na zapoznanie się z opisami prześladowań ze strony muzułmanów we wczesnym państwie islamskim jest *Historia Patriarchów Aleksandrii*. Lektura tego dzieła pozwala uzmysłwić sobie, w jak skomplikowanych warunkach przyszło działać przedstawicielom ówczesnej hierarchii koptyjskiej. Tekst niniejszy postanowiłem podzielić na dwie części. Pierwsza dotyczyć będzie przypadków prześladowań, które możemy uznać za przejaw linii politycznej władz muzułmańskich, element działań instytucjonalnych przedstawicieli kalifatu w Egipcie. W drugiej omówione zostały przypadki działań funkcjonariuszy muzułmańskiej administracji wobec Koptów, które były raczej wypadkową danej sytuacji i charakterów poszczególnych bohaterów wydarzeń niż ogólnych zarządzeń z Damaszku czy też Fustatu. Co należy podkreślić, to fakt, że za ramy chronologiczne niniejszego

przyczynku przyjąłem panowanie umajjadzkich i abbasydzkich namiestników w Egipcie, od przejęcia władzy przez linię marwanidzką po uzyskanie względnej niezależności przez prowincję pod panowaniem Tulunidów¹.

Historia to zbiór żywotów poszczególnych koptyjskich patriarchów Aleksandrii. Napisana w języku arabskim, na podstawie wcześniejszych źródeł biograficznych w językach greckim i koptyjskim², zgodnie z tradycją rozpoczęta została przez Sewera z Aszmunejn, nazywanego inaczej Sewerem ibn al-Mukafą, mnicha i biskupa Hermopolu w Tebaidzie z X w., dla którego język arabski był pierwszym³. Praca nad kompilacją kontynuowana była przez Michała, biskupa Tinnis, który opisał lata od 880 do 1046, następnie aleksandryjskiego diakona Mawhuba ibn Mansura ibn Mufarriga⁴ oraz patriarchę Marka III. Bez

¹ Zob. D. Rudnicka-Kassem, *Realizing an Insightful Vision of a Powerful and Independent State. Ahmad ibn Tulun and the Reign of His Dynasty (868-905)*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2014, t. 11, z. 3, s. 11-23.

² Na temat koptyjskich źródeł *Historii* zob.: D.W. Johnson, *Coptic Sources of the History of the Patriarchs of Alexandria*, PhD Thesis, The Catholic University of America, Washington 1973. Ze współczesnych opracowań np. M.N. Swanson, *George the Archdeacon*, [w:] *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (600-900)*, ed. D.R. Thomas, B. Roggema, Leiden-Boston 2009, s. 234-238.

³ Więcej zob.: C. Detlef, G. Müller, *Severos*, [w:] *Biographisch Bibliographisches Kirchenlexikon*, http://www.bautz.de/bbkl/s/s2/severos_i_a_m.shtml [dostęp: 15.05.2023 r.]; F. Rofail Farag, *The Usage of the Early Islamic Terminology as a Constituent Element of the Literary Form of a Tenth-century Christian Arab Writer: Severus Ibn al-Muqaffa*, „Journal of the American Oriental Society” 1979, t. 99, s. 49-57; idem, *The Technique of Presentation of a Tenth-Century Christian Arab Writer: Severus Ibn al-Muqaffa*, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 1977, t. 127.2, s. 287-306; idem, *The Technique of Presentation of a Tenth-Century Christian Arab Writer: Severus Ibn al-Muqaffa*, „Arabica” 1977, t. 24.1, s. 66-87; idem, *The Usage of the Coptic Language as a Constituent Element of the Literary Form of Severus Ibn al-Muqaffa*, „Bibliotheca Orientalis” 1976, t. 33, s. 274-283; idem, *The Technique of Research of a Tenth-century Christian Arab Writer: Severus Ibn al-Muqaffa*, „Le Muséon” 1973, t. 86, s. 37-66; idem, *A Comparison of Severus Ibn al-Muqaffa's Literary Technique in His Two Works, the „History of the Patriarchs” and the „Book of the Councils’ 1 & 2”*, „Annual of the Leeds University Oriental Society” 1969-1973, t. 7, s. 50-53; K. Samir, *Un Traité inédit de Sévère b. al-Muqaffa’ (10e siècle): „Le Flambeau de l’Intelligence”*, „Orientalia Christiana Periodica” 1975, t. 41, s. 150-210.

⁴ Według niektórych interpretacji to właśnie jego powinniśmy uznać za głównego kompilatora i redaktora *Historii*: J. den Heijer, *The influence of the history of the patriarchs of Alexandria on the history of the churches and monasteries of Egypt by Abu l-Makarim and Abu Salih*, „Parole de l’Orient” 1994, t. 19, s. 416-417. Por.: idem, *Sawirus Ibn al-Muqaffa’, Mawhub Ibn Mansur Ibn Mufarrig et la genèse de l’Histoire des Patriarches d’Alexandrie*, „Bibliotheca Orientalis” 1984, t. 41, s. 336-47. Zdaniem niektórych uczonych Mawhuba można uznać za historyka dwóch

względem na debaty dotyczące autorstwa poszczególnych części dzieła⁵, charakter kompilacyjny możemy zaobserwować w wielu fragmentach *Historii*, w których znajdujemy opisy wydarzeń sugerujące, iż zostały sporządzone z pozycji bezpośredniego świadka, np. towarzyszy poszczególnych patriarchów, często ich sekretarzy⁶.

Według autorów *Historii Patriarchów Aleksandrii* pierwsze prześladowania, które możemy określić jako instytucjonalne, miały miejsce za panowania ‘Abd al-‘Aziza⁷. Po incydencie związanym z podejrzeniami o podjęcie próby niezależnej

światów – koptyjskiego i arabskiego (np. M.N. Swanson, *The Coptic Papacy in Islamic Egypt (641-1517)*, Cairo-New York 2010, s. 61-66). Wskazuje się, że był on pierwszym koptyjskim historykiem posługującym się przede wszystkim arabskim. Istotnym jest, że Mawhub nie był duchownym, co miało wskazywać na zmiany, jakie zaszły w jego czasach we wspólnocie koptyjskiej (M.M. Martin, *Une Lecture de l'Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, „Proche Orient Chrétien” 1985, t. 35, s. 26).

⁵ Obecnie odmawia się autorstwa samemu Sewerowi, zob. m.in.: J. den Heijer, *Coptic Historiography in the Fatimid, Ayyubid and Early Mamluk Periods*, „Medieval Encounters: Jewish, Christian and Muslim Culture in Confluence and Dialogue” 1996, t. 2, z. 1, s. 67-98; L. Yarbrough, *History of the Patriarchs of Alexandria*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. G. Dunphy, C. Bratu, http://dx.doi.org/10.1163/2213-2139_emc_SIM_02300 [dostęp: 15.05.2023 r.]. Istotne wydaje się podsumowanie tego zagadnienia zaprezentowane przez Franka R. Trombleya (*Sawirus ibn al-Muqaffa’ and the Christians of Umayyad Egypt: War and Society in Documentary Context*, [w:] *Papyrology and the history of Early Islamic Egypt*, ed. P. Sijpesteijn, L. Sundelin, Leiden-Boston 2004, s. 199): *It is generally agreed that Sawirus ibn al-Muqaffa’ was one of several compilers rather than the final redactor of the History of the Coptic Patriarchs of Alexandria.*

⁶ Szczegółowa analiza dostępnych wersji rękopiśmiennych dzieła zob.: J. den Heijer, *Mawhub ibn Mansur ibn Mufarrig et l'historiographie copto-arabe. Étude sur la composition de l'Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, Leuven 1989, s. 14-80.

⁷ Ojciec kalifa ‘Umara II, brat kalifa ‘Abd al-Malika, który sprawował funkcję namiestnika przez dość długi, kilkunastoletni okres w końcu VII w. i przedstawiany był jako jeden z najbardziej sprawiedliwych gubernatorów. Na temat jego rządów w Egipcie, szczególnie działalności budowlanej, a także zaangażowania zarówno w sprawy Syrii i Hidżazu, jak i podboju Maghrebu zob. m.in.: J. Mabra, *Princely Authority in the Early Marwanid State. The Life of ‘Abd al-‘Aziz ibn Marwān*, Piscataway 2017, s. 119-160; H. Kennedy, *Egypt as a province in the Islamic caliphate 641-868*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, vol. 1: *Islamic Egypt 640-1517*, ed. C.F. Petry, Cambridge 1998, s. 70-72; W. Kubiak, „*Abd al-‘Aziz ibn Marwan and the early Islamic building activity and urbanism in Egypt*”, „*Africana Bulletin*” 1994, t. 42, s. 7-19. Należy pamiętać, że ‘Abd al-‘Aziz właściwie do swojej śmierci był brany pod uwagę jako następca brata na tronie kalifa, trudno też nie zauważyć znaczenia tego człowieka dla reorganizacji kalifatu pod władzą Marwanidów; zob.: J. Mabra, *Princely Authority*, s. 162-188.

polityki przez patriarchę Izaaka⁸ wobec królów Abisynii i Nubii⁹, muzułmański namiestnik miał nakazać usunięcie symboli chrześcijańskich, konkretnie

⁸ Zgodnie z żywotem zawartym w *Synaksarionie Koptyjskim*, pomijając informacje o cudownych znakach i wydarzeniach, które miały towarzyszyć życiu patriarchy, Izaak zwany Sprawiedliwym po pierwsze wywodził się z bogatej rodziny, po drugie zaś w dość młodym wieku wybrał monastyczną lub wręcz pustelniczą formę życia duchowego. Z odosobnienia tego trafić miał jednak do sekretariatu patriarchy Aleksandrii, Jana III, wykazując się zarówno talentem, jak i wiedzą, dlatego też m.in. objąć miał po wspomnianym powyżej tron św. Marka (od 690 do 692/693 roku, chociaż w *Synaksarionie* podawany jest rok 679): *Coptic Synaxarium, Coptic Orthodox Church*, Chicago 1995, s. 90. W podobnym duchu omawiał osobę Izaaka współczesny czasom patriarchy biograf Mena z Niku, który wspominał m.in., że ‘Abd al-‘Aziz dostrzegał moc, jaka była od koptyjskiego hierarchy podczas sprawowania przez niego świętej liturgii, podobnie też żona namiestnika miała być pod wrażeniem świętego, wokół którego dostrzegła strzegące go anioły. Pojawiają się tam również wątki związane z zakazem czynienia znaku krzyża przed posiłkiem i fortelu Izaaka, który pozwala mu, mimo czujnego spojrzenia namiestnika, uczynić ten znak, niby pytając o miejsce, gdzie ma spożyć posiłek, na który został zaproszony przez reprezentanta kalifa. Więcej, wraz z istotnym wstępem, gdzie dokonano weryfikacji historycznych danych dotyczących się Izaaka, zob.: Mena of Nikiou, *The Life of Issac of Alexandria*, [w:] Mena of Nikiou, *The Life of Isaac of Alexandria. The Martyrdom of Saint Macrobius*, trans. and introduction D. Bell, Monastic Studies Series 5, Piscataway 2009, s. 1-94. Warto jednocześnie pamiętać, że we współczesnych analizach historycznych zwraca się uwagę raczej na te fragmenty przedstawionych powyżej relacji (jak i interesującej nas *Historii*), w których zasugerowano, że to ‘Abd al-‘Aziz miał wpływ na wybór Izaaka na patriarchę; zob. M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 10.

⁹ Severus of Al‘Ashmunein (Hermopolis), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, part III: AgathonMichael I (766 AD)*, transl. and ed. B. Evetts, „Patrologia Orientalis” 1910, t. 5, s. 24-25 [dalej: HPA 3]. Interesujący motyw, będący prawdopodobnie egzemplifikacją pewnych obaw muzułmańskich związanych z kwestią królestw chrześcijańskich funkcjonujących w Nubii, ze względu na podpisanie z tamtejszymi władcami traktatów gwarantujących wolność wyznania, zwanych *baqt* jeszcze w VII w. (na temat tej umowy zob. m.in.: J. Spaulding, *Medieval Christian Nubia and the Islamic World. A Reconsideration of the Baqt Teaty*, „The International Journal of African Historical Studies” 1995, t. 28, z. 3, s. 577-594; V. Christides, *Sudanese at the Time of the Arab Conquest of Egypt*, „Byzantinische Zeitschrift” 1982, t. 75, s. 6-13), a także ze względu na pewne próby zaangażowania się w sprawy egipskie przez tamtejsze królestwa (zob. ostatnie podsumowania tego zagadnienia w: K. Mich, *To, co martwe, przemawia. Chrześcijaństwo w Nubii w okresie od VI do XVI wieku*, Warszawa 2022, s. 275-282; W. Godlewski, *Short History of the Church of Makuria (mid-6th-early 12th century)*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2018, t. 21/1, s. 603-608, przede wszystkim zaś: M. Martens-Czarnecka, *Christian Nubia and the Arabs*, „Studia Ceranea” 2015, t. 5, s. 249-265). O kontaktach biskupów nubijskich i etiopskich z metropolią w Aleksandrii i utrudnieniach w tym zakresie związanych z rządami muzułmańskimi pisała ostatnio: E. Wiprzycka, *Bishops of the Patriarchate of Alexandria travelling to meet their Patriarch in Late Antiquity and Early Middle Ages. A Study of the Motives and Duration of their Journeys*, „The Journal of Juristic Papyrology” 2022, t. 52, s. 181-182.

krzyży z przestrzeni publicznej w Egipcie, przy jednoczesnym oznakowaniu kościołów tabliczkami z napisem: *Muhammad jest wielkim Apostołem Boga i Jezus jest Apostołem Boga. Ale Bóg nie został zrodzony ani nie rodzi*¹⁰. Komentując to postępowanie namiestnika, autor tej części *Historii* ogranicza się jedynie do stwierdzenia, że egipcscy chrześcijanie zaniepokoiли się tymi działaniami. Porównując tę reakcję z późniejszymi, dotyczącymi się kolejnych prześladowań, należy stwierdzić, że decyzje ‘Abd al-‘Aziza nie zostały potraktowane jako szczególnie istotne dla życia ówczesnych chrześcijan. Być może miały one więc charakter incydentalny, chociaż autor wyraźnie wskazuje, że dotyczyły obydwu Egiptów: Górnego i Dolnego (Misr i Deltę)¹¹.

Innym przykładem takiego powszechnie obowiązującego, choć tymczasowo, prawa wprowadzonego przez ‘Abd al-‘Aziza był zakaz odprawiania liturgii chrześcijańskiej. Miało do tego dojść wobec nieudanej akcji propagandowej namiestnika, który zorganizował zgromadzenie chrześcijan i muzułmanów w Aleksandrii, by poinformować ich o przewrocie w Konstantynopolu i upadku Justyniana II¹².

¹⁰ HPA 3, s. 25.

¹¹ HPA 3, s. 25. Istotne wydaje się by zaznaczyć, że przedstawione w koptyjskiej historiografii prześladowania miały miejsce w czasach ‘Abd al-Malika, co potwierdzają też inne przedsięwzięcia wymierzone w chrześcijan w okresie sprawowania władzy przez tego kalifa. Miało wówczas dojść do jednoczesnego nakazu zdejmowania krzyży z kościołów i odgórnie przeprowadzonej eksterminacji pogłowia świń, na co wskazywałyby m.in. zrekonstruowane fragmenty kroniki Teofila z Edessy: R. Hoyland, *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam*, Liverpool 2011, s. 189. O kwestii wybijania pogłowia tych zwierząt wspomina zresztą Teofanes Wyznawca: *Theophanis Chronographia*, ed. C.G. de Boor, Lipsiae 1883, AM 6186, s. 367.12., jak również źródła syryjskie: m. in. *Kronika roku 846* oraz Michała Syryjski: A.S. Proudfoot, *The Sources of Theophanes for the Heraclian Dynasty*, „Byzantion” 1974, t. 44, nr 2, s. 425. Przy czym wprowadzanie tych nakazów nie przeszkodziło jednocześnie kalifowi, by powierzyć chrześcijanom edukację swojego młodszego brata czy administrację podatkową nad Egiptem: M. Debié, *Christians in the Service of the Caliph: Through the Looking Glass of Communal Identities*, [w:] *Christians and Others in the Umayyad State*, ed. A. Borrut, F.M. Donner, Chicago 2016, s. 55-56. Za czasów panowania tego kalifa, którego zwyczajowo nie łączy się raczej z prześladowaniem chrześcijan (w porównaniu chociażby z ‘Umarem II, czy Jazydem II), miało miejsce wiele działań władz wymierzonych w wyznawców Chrystusa, jak wspomniane już wyżej, a także zakaz określonych nabożeństw oraz podnoszenie podatków dla tej grupy religijnej: M. Levy-Rubin, *‘Umar II's ghiyār Edict: Between Ideology and Practice* [w:] *Christians and Others in the Umayyad State*, s. 160.

¹² Interesujące, że Justynian II, τῆ βασιλικῆ αἰτίᾳ καὶ προπετείᾳ Teofanesa Wyznawcy (Theophanes AM 6184, s. 366.7-8) pojawia się w koptyjskiej kronice właśnie w kontekście propagandy muzułmańskiej jako przykład władcy prowadzącego do upadku, co koreluje z przykładami wizerunku tego cesarza zachowanymi w historiografii bizantyjskiej. Na temat niechęci

Autor tekstu wyraźnie wskazuje, że namiestnikowi zależało na tym by stworzyć wrażenie o „katastrofie Rzymian”. Próba ta okazała się nieudana. Większość zebranych doszła bowiem do wniosku, że *to zawsze było zwyczajem Rzymian, iż jednego księcia usuwano a inny zajmował jego miejsce*¹³. Wobec tego emir rozkazał tego dnia zabronić odprawiania liturgii chrześcijańskiej. Być może jednak ta tymczasowa decyzja podyktowana była reakcją muzułmanów na zgromadzeniu. Autor kroniki wspomina, że *muzułmanie mówili, iż chrześcijanie byli w błędzie, dając Bogu żonę i syna*¹⁴, sugerując jednocześnie, że przeciwko ich wypowiedziom wystąpił sam emir, *chcąc porozumienia [z chrześcijanami]*¹⁵.

Najcięższe prześladowania w tym okresie związane były jednak z osobą Al-Asbagha, syna ‘Abd al-‘Aziza, którego uznawano za przyszłego następcę namiestnika, sprawował on wówczas funkcję walego oraz poborcy podatków¹⁶. Rozkazał on oznaczyć poprzez okaleczenie mnichów chrześcijańskich *we wszystkich prowincjach i w Wadi Habib*¹⁷ oraz *na górze Jarad i w innych*

kronikarzy do tego władcy zob.: A. Kompa, *Polityka wewnętrzna Justyniana II w świetle „Krótkiej historii” patriarchy Nicefora i „Chronografii” Teofanesa Wyznaucy*, [w:] *Cesarstwo Bizantyńskie. Dzieje – religia – kultura. Studia ofiarowane Profesorowi Waldemarowi Ceranowi przez uczniów na 70-lecie Jego urodzin*, red. P. Krupczyński, M.J. Leszka, Łask-Łódź 2006, s. 113-138. Należy jednocześnie pamiętać, że część z przekazywanych na temat Justyniana II informacji mogło wynikać z przyjętej przez danego autora metody narracyjnej, niekoniecznie było związane ze stanem faktycznym. Dobrym przykładem jest porównanie narracji dotyczących losów szacha Kawada (AM 5968) oraz cesarza Justyniana II (AM 6196), które zawierają wiele podobnych elementów, np. motywy winy i kary, utraty władzy w związku z niegodziwym jej sprawowaniem, uwzględniający wykorzystanie różnych forteli i oszustw, pomocy żon i barbarzyńców w ucieczce itd. Wykazanie takich zależności może być wstępem do próby rewindykacji niektórych ustaleń dotyczących losów poszczególnych władców, zob.: A. Kompa, *Zbieżność losów a zbieżność narracji. O strukturze i autorstwie „Chronografii” Teofanesa*, [w:] *Średniowieczna wizja świata. Jedność czy różnorodność (idee i teksty) – III Kongres Mediewistów Polskich, Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne. Łódź 22-24 września 2008*, red. M. J. Leszka, T. Wolińska, Łódź 2009, s. 141-161.

¹³ HPA 3, s. 35.

¹⁴ HPA 3, s. 35.

¹⁵ HPA 3, s. 35.

¹⁶ Urodzony z niewolnicy najstarszy syn ‘Abd al-‘Aziza był prawdopodobnie uznawany przez namiestnika za jego naturalnego następcę – tak w starszeństwie rodowym, jak i na urzędzie państwowym. Ojciec miał powierzyć al-Asbaghowi zarząd Aleksandrią, natomiast podczas swojego wyjazdu do Syrii w 695 r. – całym Egiptem. Al-Asbagh zmarł jednak kilka miesięcy przed śmiercią ‘Abd al-‘Aziza; zob. H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 71-72.

¹⁷ Jedno z określeń na Wadi El Natrun, gdzie na fragmencie Pustyni Nitryjskiej znajdował się kompleks kilku klasztorów i istotny ośrodek życia monastycznego w Egipcie, związany u swego

*miejscach*¹⁸. Wprowadził również dodatkowy podatek jednego dinara od każdego mnicha. Według kronikarza była to pierwsza opłata, jaką płacili mnisi od początku muzułmańskiego podboju¹⁹. Oprócz tego Al-Asbagh wprowadził również dodatkowe kontrybucje dla prowincjonalnych biskupów w wysokości dwóch tysięcy dinarów²⁰. Celem oznaczenia osób zaangażowanych w ruch monastyczny było umożliwienie wprowadzenia zakazu przyjmowania nowych osób do zgromadzeń²¹. Oprócz prześladowań natury finansowej, Al-Asbagh nie zapomniał o duchowym wymiarze konfliktu z chrześcijanami. Autor tej części kroniki wspomina, iż syn namiestnika zmusił wielu wyznawców Chrystusa do przyjęcia islamu. Wśród „nawróconych” znaleźli się m.in. przedstawiciele ówczesnych elit rządzących Egiptem, jak Piotr, zarządca Górnego Egiptu oraz jego syn Teofanes, administrujący w imieniu muzułmanów regionem Marjut²², a także liczna rzesza duchownych²³.

zarania m.in. ze św. Makarym Wielkim. Dolina znajduje się w północnym Egipcie, na zachód od Deltę Nilu. Po problemach administracyjnych i podatkowych, jakie dla klasztorów zaczęła stanowić władza muzułmańska przełomu VIII-IX w., część z ośrodków została porzucona. Na temat trwania klasztorów pod władzą islamską zob. np.: A. Konstantinidou, *The Monasteries of the Wādī al-Natrūn between Alexandria and Fustāt: A Long Transition Viewed from the Pottery (Sixth to Tenth Centuries)*, [w:] *The Late Antique World of Early Islam. Muslims among Christians and Jews in the East Mediterranean*, ed. R. Hoyland, Oxford 2015, s. 231-257. O znaczeniu Wadi El Natrun i jej miejscu w *Historii Patriarchów Aleksandryjskich* więcej w: J. den Heijer, *Wādī Al-Natrūn and the History of the Patriarchs of Alexandria*, [w:] *Christianity and Monasticism in Wadi al-Natrun: Essays from the 2002 International Symposium of the Saint Mark Foundation and the Saint Shenouda the Archimandrite Coptic Society*, eds M.S.A. Mikhail, M. Moussa, Cairo-New York 2009, s. 24-42.

¹⁸ HPA 3, s. 51.

¹⁹ HPA 3, s. 51: *ten podatek nałożony przez niewiernego Al-Asbagha był pierwszym podatkiem, który płacili mnisi.*

²⁰ HPA 3, s. 51: *potem Al-Asbagh zmusił biskupów z prowincji, aby zapewnili sumę dwóch tysięcy dinarów oprócz podatków zbieranych na ich ziemiach i sum, które płacili każdego roku.*

²¹ HPA 3, s. 51: *rozkazał, aby nie przyjmowano kolejnych mnichów poza tymi, których okaleczył.*

²² Marjut – region z jeziorem o tej samej nazwie, położony w pobliżu Aleksandrii, istotny m.in. ze względu na Abu Mina, centrum pielgrzymkowe z grobem świętego Menasa Cudotwórcy. Zob. m.in.: J. Kościuk, *Wczesnośredniowieczna osada w Abū Minā*, Wrocław 2009, s. 37-96; P. Grossmann, *Abu Mina. A Guide to the Ancient Pilgrimage Center*, Cairo 1986; idem, *The Grufkirche of Abu Mina during the Fifth Century A.D.*, „Bulletin de la Société d'archéologie copte” 1983, t. 25, s. 67-71; A. Khater, *La Translation des reliques de S. Ménas à son église au Caire*, „Bulletin de la Société d'archéologie copte” 1961-1962, t. 16, s. 161-181; J.B. Ward Perkins, *The Shrine of St. Menas in the Maryūt*, „Papers of the British School at Rome” 1949, t. 17, s. 26-71.

²³ HPA 3, s. 52.

Podniesienie podatków odnotowane zostało także w opisie panowania kolejnego namiestnika, ‘Abd Allaha ibn ‘Abd al-Malika²⁴. Co prawda kronikarz nie stwierdził tu bezpośrednio, że podwyżka objęła jedynie duchownych, jednakże wspomniał, iż *wiele kościołów zostało zrujnowanych z tego powodu – jego wielkiej miłości do pieniędzy*²⁵, co wyraźnie wskazuje na antychrześcijański charakter działań fiskalnych namiestnika. Innym przykładem prześladowań za tego gubernatora było wprowadzenie podatku od pochówków chrześcijańskich: *gubernator dał im także rozkaz, aby żaden zmarły nie został pogrzebany, dopóki nie zostanie za niego zapłacony podatek. Wyznaczył też człowieka, imieniem Muhammad, odpowiedzialnego za to, aby nawet biedny, który nie mógł kupić chleba, nie został pochowany, kiedy umrze, bez jego rozkazu*²⁶.

²⁴ ‘Abd Allah był synem kalifa ‘Abd al-Malika. Około roku 700 prowadził kampanię przeciwko cesarstwu bizantyńskiemu, zakończoną złupieniem Armenii Mniejszej i wzięciem Teodozjopolu. Rok później, wraz z Muhammadem ibn Marwanem, swoim wujem, uczestniczył w kampanii al-Hadżdżadza ibn Jusufa przeciwko oddziałom buntownika ‘Abd al-Rahmana ibn Muhammada ibn al-Asz’asa w Iraku. W 703 r. dowodził wyprawą na Cylicję, a także uczestniczył w tłumieniu rebelii Armeńczyków wraz z Muhammadem ibn Marwanem. Prawdopodobnie od tego samego roku, do 704, sprawował funkcję namiestnika dżundu Hims w Syrii, następnie zaś został namiestnikiem Egiptu, którą to funkcję sprawował do 709 r. W czasie swoich rządów naraził się lokalnym elitom, zdejmując ze stanowisk wielu jej przedstawicieli, a także próbując zastąpić koptyjski arabskim w lokalnej administracji. Popadł w spory z lokalnymi arabskimi przywódcami wojskowymi, m.in. Musą ibn Nusajrem, późniejszym zdobywcą Maghrebu i ziem położonych na Półwyspie Iberyjskim. ‘Abd Allah został oskarżony o korupcję i zagarnięcie funduszy publicznych, za co został odwołany ze stanowiska. Wrócił prawdopodobnie do Syrii, gdzie pędził życie jednego z członków rodziny panującej, nie ma jednak na ten temat żadnych informacji. Zginął w al-Hira w Iraku podczas rewolucji abbasydzkiej jako jeden z zamordowanych wówczas przedstawicieli rodu Umajjadów – został stracony przez ukrzyżowanie. Zob. m.in.: R.-J. Lilie, C. Ludwig, T. Pratsch, B. Zielke, *‘Abdallāh ibn ‘Abd al-Malik (# 14)*, [w:] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit: 1. Abteilung (641–867), Band 1: Aaron (# 1) – Georgios (# 2182)*, Berlin-Boston 1999, s. 5; H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 70-72; A. Borrut, *‘Abdallāh b. ‘Abd al-Malik b. Marwān*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, THREE*, eds K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, D.J. Stewart, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_24680 [dostęp: 15.05.2023 r.]; C.H. Becker, *‘Abd Allāh b. ‘Abd al-Malik*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, eds P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0037 [dostęp: 15.05.2023 r.].

²⁵ HPA 3, s. 55.

²⁶ HPA 3, s. 56. Wiadomo, że ewidencja pochówków, więc prawdopodobnie związana z nimi opłata, istniała również później, m.in. w czasach kalifatu Hiszama: *żaden mężczyzna nie mógł zostać pogrzebany bez wiedzy władz o jego śmierci, wtedy zaś zapisywano jego imię i imię jego ojca, nawet jeśli było to niemowlę*; HPA 3, s. 98.

Z finansami związane były również prześladowania ze strony namiestnika Kurry (Kurrah)²⁷, wyznaczonego przez kalifa Walida ibn ‘Abd al-Malika. Wprowadził on bowiem zasadę, zgodnie z którą skonfiskował majątki chrześcijan sprawujących funkcje urzędnicze w muzułmańskiej administracji Egiptu. Co więcej, zaborem mienia zostały objęte również darowizny kościelne²⁸. Charakter upokorzenia, choć również podyktowany z pewnością kwestiami majątkowymi, miało wprowadzenie nakazu, zgodnie z którym skonfiskowano ze świątyni wszelkie zdobienia wykonane z marmuru lub innych drogich surowców: *wtedy też utrapienia spadły na kościół i wydano nikczemny edykt, zgodnie z którym malowane filary i marmur, które znajdowały się w świątyniach, powinny zostać stamtąd zabrane i zupełnie usunięte*²⁹. Zarządzenie pochodziło najprawdopodobniej bezpośrednio od kalifa Walida, gdyż zostało opisane we fragmencie dotyczącym okresu przejściowego pomiędzy śmiercią Kurry a mianowaniem kolejnego namiestnika, zwanego w kronice *‘Usamą*³⁰. Po drugie, mowa wyraż-

²⁷ Kurra ibn Szarik wywodził się spośród szarifów Banu Abs, stanowiących część Kajsytów zamieszkałych w północnej Syrii, czyli Kinnasrinie oraz Górnej Mezopotamii. W końcowych latach panowania ‘Abd al-Malika został prawdopodobnie namiestnikiem Kinnasrinu lub Armenii. Po przejściu władzy przez syna ‘Abd al-Malika, Walida I, został jego sekretarzem. Na stanowisku w Kinnasrinie zastąpił go brat Masrad ibn Szarik. Obydwaj byli faworytami Walida ze względu na pokrewieństwo z jego matką. W 709 r. Kurra został namiestnikiem Egiptu. Jego rządy oceniane są dość pozytywnie w źródłach muzułmańskich. Miał dokonać reformy zarządu prowincją, przeprowadzić prace budowlane w Fustacie (rekonstrukcja meczetu) oraz irygacyjne. Prowadził ożywioną korespondencję (która, istotne, przetrwała do naszych czasów) ze swoimi urzędnikami, co pozwala nam zapoznać się z jego działalnością administracyjną i czyni go jednym z najbardziej znanych umajjadzkich namiestników Egiptu. Kurra zmarł, pełniąc swój urząd, w 715 r.; zob. m.in.: M. Tillier, *L’invention du cadî. La justice des musulmans, des juifs et des chrétiens aux premiers siècles de l’Islam*, Bibliothèque historique des pays d’Islam 10, Paris 2017, s. 40-65; H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 72-73; C.E. Bosworth, *Kurra b. Sharîk*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, eds P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_4548 [dostęp: 15.05.2023 r.].

²⁸ HPA 3, s. 64.

²⁹ HPA 3, s. 67.

³⁰ Następcą Kurry na stanowisku egipskiego namiestnika był ‘Abd al-Malik ibn Rifa’a al-Fahmi, który od 710 r. sprawował funkcję sahiba szurty (osobistej straży) namiestnika (przejął tę funkcję po swoim ojcu). Ibn Rifa’a reprezentował społeczność Arabów osiadłych w Egipcie. Został pierwszym namiestnikiem w historii, który był przedstawicielem tych środowisk, wcześniejsi zarządcy bowiem zawsze wywodzili się z kręgów dworskich lub rodzinnych Umajjadów. Będąc urzędnikiem administracji Kurry, właściwie kontynuował jego politykę, niemniej w źródłach koptyjskich stał się synonimem ucisku fiskalnego, zapamiętany został również jako twórca polityki paszportowej, utrudniającej mieszkańcom Egiptu migrację i handel. Funkcję

nie o edykcje, które to określenie stosowano najczęściej względem postanowień najwyższych władz. Warto dodać, że zarządzenie Walida nie zostało najprawdopodobniej wykonane z całą surowością, skoro w *Historii* możemy odnaleźć relację z lat trzydziestych IX w., dotyczącą podobnego nakazu konfiskaty marmurów i kolumn wydanego przez jednego z następców Al-Ma'muna³¹.

Jak widzimy, zakres zakazów narzuconych względem chrześcijan był dość szeroki. Należy jednak pamiętać, że wymienione powyżej przykłady prześladowań miały charakter tymczasowy. Potwierdza to także autor jednego z kolejnych fragmentów omawianej kroniki, opisując czyny namiestnika *'Usamy*. Co prawda miał on wprowadzić nowe ograniczenia względem chrześcijan, zakazując przyjmowania obcych na nocleg w kościołach (a także gospodach, co oznaczało, że próbował w ogóle ograniczyć możliwość przemieszczania się pomiędzy poszczególnymi egipskimi prowincjami³²), wymieniono jednak również już znane obostrzenia: zakaz wyświęcania nowych mnichów oraz oznakowanie tych, którzy pozostawali w stanie duchownym³³. Oznacza to, że zarządzenie Al-Asbagha nie było respektowane, skoro istniała potrzeba ponownego oznakowania mnichów. *'Usama* wprowadził specjalne oznaczenia: *okaleczył mnichów i piętnował każdego z nich na jego lewej ręce, wypalając znak w formie pierścienia, aby mógł zostać rozpoznany, dodając nazwę jego kościoła i klasztoru, bez krzyża*

stracił w 717 r. w wyniku przejścia władzy w kalifacie przez 'Umara II. Zastąpił go Ajjub ibn Szurabil, który również reprezentował kręgi elit lokalnych, a nie dworskich; por. H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 73.

³¹ Severus of Al'Ashmunein (Hermopolis), *History of the Patriarchs of the Coptic church of Alexandria. Part IV: Menas I - Joseph (849 AD)*, trans. and ed. B. Evetts, „Patrologia Orientalis” 1915, t. 10, s. 512-513 [dalej: HPA 4]: *w tym okresie Ibrahim wysłał do Egiptu ludzi z rozkazem, aby zabrano z kościołów we wszystkich miejscach kolumny i marmur.*

³² Namiestnik miał wydać w tej sprawie specjalne zarządzenie, którego treść została przytoczona w HPA 3, s. 69: *gdziekolwiek znaleziono by człowieka idącego, przechodzącego z jednego miejsca do drugiego lub wysiadającego z łodzi albo okrętującego się bez dokumentu, powinien zostać aresztowany, zawartość łodzi skonfiskowana, zaś sama łódź spalona.* Należy zauważyć, że ograniczenia te nie dotyczyły jedynie Koptów czy miejscowych chrześcijan, kronikarz wspomina bowiem: *i gdy jacyś Rzymianie zostali napotkani na rzece, byli sprowadzani do niego i część z nich zabił, innych ubił na pal, a części obciął ręce i stopy* (HPA 3, s. 69). Efektem rozporządzenia było właściwie całkowite wstrzymanie handlu: *w końcu drogi stały się nieprzejezdne i żaden człowiek nie mógł podróżować, sprzedawać lub kupować. Owoce winnic zmarnowano, a nie było jednego, który kupiłby je za pojedynczego dirhema, ponieważ ich właściciele pozostawali w domach przez dwa miesiące, oczekując na dokument, by mogli stamtąd wyjść* (HPA 3, s. 69).

³³ HPA 3, s. 68.

*i z datą zgodną z erą islamską*³⁴. W przypadku odmowy noszenia tego znaku, czekały tortury lub śmierć, o czym świadczą następujące fragmenty relacji: *jeśli odkryli zbiega lub kogoś, kto nie został napiętnowany, przyprowadzali go do emira, który rozkazywał, aby ucięto mu jedną z kończyn, tak by był chromy przez całe życie, a nie można było policzyć wielkiego mnóstwa tych, którzy zostali okaleczeni z tego powodu. Zgolił brody wielu i zabił wielką ich liczbę, oślepił wielu bez litości i zabił wielu, skazując ich na biczowanie*³⁵, a także: *wysłał swoich dowódców by sprawdzili stan klasztorów, a oni znaleźli tam wielu mnichów, którzy nie mieli znaku pierścienia na swoich dłoniach, części z nich ścięto głowy, a część umarła pod batami*³⁶. Podobnie, mnisi zaprzestali najprawdopodobniej opłacania podatku wprowadzonego przez Al-Asbagha, skoro 'Usama musiał powtórnie wprowadzić należność jednego dinara od każdego klasztornego duchownego pod groźbą tortur i śmierci³⁷. Oznakowanie chrześcijan rozszerzono na wszystkich wierznych *od młodzieńców dwudziestoletnich do tych, którzy mieli sto lat*³⁸, z rozkazu namiestnika 'Ubajdy Allaha³⁹, sprawującego swój urząd już za czasów kalifa Hiszama. W tym przypadku oznakowanie stanowiła ołowiana pieczęć, zawieszana na szyi. W innym miejscu autor kroniki stwierdził jednakże, że chrześci-

³⁴ HPA 3, s. 68.

³⁵ HPA 3, s. 68.

³⁶ HPA 3, s. 70.

³⁷ HPA 3, s. 70-71.

³⁸ HPA 3, s. 75.

³⁹ W czasach niezwykle długiego (lata 724-743) panowania Hiszama namiestnictwo Egiptu sprawowali: Muhammad ibn 'Abd al-Malik ibn Marwan, Al-Hurr ibn Jusuf al-Kuraszi al-Umawi, Hafs ibn al-Walid ibn Jusuf al-Hadrami, 'Abd al-Malik ibn Rifa'a al-Fahmi, Al-Walid ibn Rifa'a al-Fahmi, 'Abd al-Rahman ibn Chalid al-Fahmi, Handhala ibn Safwan al-Kalbi. Opiswane „znakowanie” chrześcijan mogło być związane ze spisem powszechnym w Egipcie, realizowanym za namiestnictwa Al-Walida ibn Rifa'a al-Fahmiego, który urząd sprawował przez długi okres, od 727 do 735 r., wcześniej zaś był sahibem szurty swojego brata, wspomnianego już wcześniej 'Abd al-Malika ibn Rifa'a al-Fahmiego. Reforma związana ze spisem powszechnym przeprowadzana była przez jednego z urzędników, 'Ubajdę Allaha ibn al-Habhaba, który od 724 r. sprawował w Egipcie funkcję sahiba al-charadzu, czyli zarządcy podatkowego. W tym czasie namiestnikiem Egiptu był Al-Hurr ibn Jusuf, jednakże odpowiadał jedynie za kwestie bezpieczeństwa. 'Ubajda zaś niezależnie miał zarządzać kwestiami finansowymi. Rok później 'Ubajda dokonał podniesienia podatków, natomiast lokalnych urzędników podatkowych zastąpił sprowadzonymi przez siebie Arabami. W latach 725-726 w związku z tym doszło do buntu Koptów, krwawo stłumionego przez wojska dowodzone przez poborcę. Zauważając problemy z lokalnymi elitami arabskimi, 'Ubajda namówił Hiszama to przeniesienia do prowincji kontyngentów wojskowych z Syrii i Arabii; por. H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 74-75.

jan oznaczano na dłoniach lub ramionach poprzez: *znak lwa nalożył na ręce chrześcijan, zgodnie ze słowami Księgi, gdzie Jan, Syn Grzmotu, rzekł: „nikt nie kupi ani nie sprzeda oprócz tych, na których ręce będzie znamię lwa”*. Kiedy tego dokonał, *napisał do prowincji egipskich, mówiąc w ten sposób: jeśli ktoś zostanie zauważony bez znaku na swej ręce, ta ręka zostanie mu odcięta i zostanie ukarany wysoką grzywną, ponieważ nie usłuchał rozkazu księcia i działał, buntując się przeciw niemu*⁴⁰. Procedura nie ominęła samego patriarchy, choć udało mu się ostatecznie uniknąć oznakowania, z powodu przedwczesnej śmierci: *kiedy gubernator Aleksandrii wszedł do miasta, by oznaczyć lud, schwycił patriarchę, aby go oznakować, jednakże ten nie zgodził się na takie traktowanie. Gubernator nie wypuścił go i chociaż patriarcha poprosił o pozwolenie, by udać się do księcia, nie otrzymał go. [...]. Wtedy patriarcha udał się do prywatnych komnat i modlił się do Boga, by nie pozwolił mu cierpieć znakowania, ale zabrał szybko z tego świata. Kiedy Bóg zobaczył, że myśli jego sługi są dobre, nawiedził go i patriarcha zachorował na trzeci dzień [...]*⁴¹. Za jego sprzeciw wobec oznakowania zapłacił Abba Szamul, biskup Wasim⁴². Został skazany na grzywnę w wysokości tysiąca dinarów, ponieważ jednak nie mógł spłacić tego zobowiązania, skończyło się na torturach: *wtedy ci dwaj muzułmanie, których imion nie wspomnimy, zabrali go i oddali pewnemu Berberowi, będącemu jako lew w swoich czynach, który ciągnął i włókł go przez centrum Misru, aż doprowadził do drzwi kościoła świętego Jerzego/Grzegorza [...]. Zażądali od niego tysiąca dinarów, naigrywając się z wielkości jego majątku i zaczęli torturować go każdego dnia bez litości*⁴³. Proces piętnowania chrześcijan związany był ze spisem powszechnym majątków, co zakończyło się znaczną podwyżką podatków: *kiedy Ubajda Allah przybył do Egiptu, rozkazał policzyć lud i bydło, zmierzyć ziemię i winnice za pomocą lin mierniczych [...] policzył ich, zapisał imiona i liczbę zwierząt, młodych i starych, opisał nieurodzajne ziemie, trudne w uprawie, gdzie rosły chwasty i ciernie. Ustawił kamienie miłowe wśród tych ziem, na granicach i drogach poprzez ziemię Egiptu i podwoił podatki*⁴⁴. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy te nowe zobowiąza-

⁴⁰ HPA 3, s. 75. Autor miał tu oczywiście na myśli *znak Bestii*.

⁴¹ HPA 3, s. 76-77.

⁴² Jeden z ważniejszych ośrodków chrześcijańskich w regionie Gizy, na zachodnim brzegu Nilu, gdzie wg niektórych podań funkcjonowało 366 kościołów (tak, że liturgię odprawiano w kolejnych każdego dnia roku), co oczywiście można interpretować po prostu jako „wielką” liczbę świątyń; *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries attributed to Abu Salih, the Armenian*, trans. B.T.A. Evetts, added notes by A.J. Butler, Oxford 1895, s. 180.

⁴³ HPA 3, s. 78-79.

⁴⁴ HPA 3, s. 74-75.

nia dotknęły jedynie wyznawców Chrystusa, skoro autor kroniki wspomina, iż jedna z podwyżek wywołała reakcję przedstawicieli społeczności muzułmańskiej, którzy złożyli skargę w tej sprawie w Damaszku, u kalifa Hiszama. Działania te były zresztą bardzo skuteczne – egipskim muzułmanom udało się doprowadzić do dymisji namiestnika: *‘Ubajda Allah, władca Egiptu, sprowadził na lud Egiptu kary, utrapienia i nieszczęścia, i dodał ósmą część dinara do każdego dinara podatku a na skutek jego ucisku dinar stał się rzadszy i zyskał na wartości. Kiedy on nadal podążał tą drogą, Bóg nie mógł tego ścierpieć, ale pobudził przeciw niemu niektórych wodzów spośród muzułmanów, którzy udali się do Hiszama księcia i powiadomili go o całym złu, które on uczynił i kłopotach, jakie sprowadził na Egipt. Z tego powodu Hiszam nappełnił się gniewem przeciw ‘Ubajdzie Allahowi i napisał natychmiast, by go usunąć*⁴⁵. Być może część zobowiązań finansowych wspomnianych w *Historii* dotyczyła również wyznawców islamu, choć równie dobrze zbytne obciążenie chrześcijan mogło negatywnie wpłynąć na gospodarkę egipską, poprzez np. ograniczenie handlu. W ten sposób także muzułmanie odczuli tę zmianę oraz poczuli się zmuszeni do reakcji. Zmiana namiestnika nie pomogła zresztą na długo, gdyż jego następcą, zwany w kronice *Al-Kasim*⁴⁶, kolejny raz podwoił podatki⁴⁷.

Należności ustanowione przez *‘Usamę* zostały co prawda anulowane przez kalifa *‘Umara*, syna byłego namiestnika egipskiego *‘Abd al-‘Aziza*⁴⁸, jednakże wprowadził on nowe prawo. Zgodnie z nim osoby, które porzuciły chrześcijaństwo na rzecz islamu otrzymywały zwolnienie z podatków⁴⁹. Posunięcie to

⁴⁵ HPA 3, s. 86.

⁴⁶ W 734 r. *‘Ubajda Allah ibn al-Habhab* został przez Hiszama przeniesiony z funkcji urzędnika odpowiedzialnego za kwestie finansowe w Egipcie, na stanowisko namiestnika Ifrikiji. Jego energiczne rządy, które zaowocowały m.in. wyprawami na Sycylię czy do Prowansji, zakończyły się ze względu na surową politykę fiskalną, która była jedną z głównych przyczyn rebelii plemion berberyjskich. Udało im się pokonać wojska *‘Ubajdy* w tzw. bitwie szlachetnych w dolinie Szalaf w 740 r. Po tej bitwie Hiszam odwołał *‘Ubajdę* ze stanowiska. W Egipcie natomiast władzę przejął najpierw *‘Abd ar-Rahman ibn Chalid al-Fahmi*, ale po porażkach z Bizantyńczykami (którzy zorganizowali w 736 r. atak na Egipt od strony morza) został szybko odwołany przez Hiszama i zastąpiony przez Hanzalę ibn Safwana al-Kalbiego (sprawującego już wcześniej namiestnictwo w latach 721-724, w imieniu kalifa Jazyda II). Urząd ten pełnił przez pięć lat, do 742 r., kiedy to został namiestnikiem Ifrikiji.

⁴⁷ HPA 3, s. 97.

⁴⁸ HPA 3, s. 71. Kalif miał również ustanowić zakaz nakładania nowych podatków na własność kościelną i biskupią.

⁴⁹ Chodzi oczywiście o słynny reskrypt *Umara*. Klasyczna wersja reskryptu, w tłumaczeniu, dostępna jest w: H.A.R. Gibb, *The Fiscal Rescript of ‘Umar II*, „Arabica” 1955, t. 2, s. 1-16. Autor

zostało odebrane przez Koptów jako nowa forma prześladowań⁵⁰. Autor kroniki sugeruje również, że ‘Umar wycofał się ze swoich wcześniejszych postanowień, wprowadzając jakąś formę nowego opodatkowania chrześcijan⁵¹. Trudno jednak stwierdzić z całą pewnością, czy informacja ta jest wiarygodna, skoro w kolejnym fragmencie, opisującym panowanie następcy ‘Umara, Jazyda, autor stwierdził: *kiedy tylko przejął rządy przywrócił podatki, z których ‘Umar zwolnił kościoły i biskupów na jeden rok*⁵². Być może ulgi ‘Umara nadal funkcjonowały pomimo wprowadzenia nowych podatków związanych z edyktem zachęcającym do nawróceń na islam⁵³. Wydaje się, że Jazyd nie poprzestał na przywróceniu

zauważa w komentarzach pewną niekonsekwencję reskryptu, np. w kontekście użytkowania ziemi obciążonej podatkami związanymi z wyznaniem. Nie były one znoszone mimo przejścia dzierżawcy na islam. Bez względu na powyższe zastrzeżenia, reskrypt miał pozytywne skutki w wymiarze traktowania wszystkich muzułmanów na równych zasadach; zob.: P.K. Hitti, *Dzieje Arabów*, tłum. W. Dembski, M. Skuratowicz, E. Szymański, Warszawa 1969, s. 186. Dokument znacznie poprawiał sytuację *mawali*. To nie była przy tym reforma motywowana wyłącznie kwestiami religijnymi. O kondycji grupy muzułmańskich klientów w czasach panowania ‘Umara, przede wszystkim z punktu widzenia relacji społecznych zob.: G.R. Hawting, *Umar II and the Treatment of the Mawālī Aḥmad b. Yaḥyā b. Jābir al-Balādhurī (d. 279/892), Muḥammad b. Jarīr al-Ṭabarī (d. 310/923), and Abū Muḥammad ‘Abd Allāh b. ‘Abd al-ḥakam (d. 214/829)*, [w:] *Conversion to Islam in the Premodern Age: A Sourcebook*, ed. N. Hurvitz, Ch. S. Sahner, U. Simonsohn, L. Yarbrough, Berkeley 2020, s. 94-100. Wiele osób, w ten sposób zachęconych, dokonywało apostazji i nawracało się na islam, co nie mogło podobać się osobom zaangażowanym w życie Kościoła. Z perspektywy muzułmańskiej była to jednak regulacja, którą można uznać za pozytywną. Ten wizerunek ‘Umara jako osoby, która chciała ulżyć innym muzułmanom, lecz jednocześnie niezgadzał się na nieproporcjonalny przepych dworu kalifa, zachował się w tradycyjnie przekazywanych na jego temat różnego rodzaju legendach i opowieściach, jak chociażby ta o odmowie przyjęcia pewnych elementów wyposażenia pałacu po przejściu władzy i oddania ich na potrzeby *ummy*: *Classical Arabic Stories. An Anthology*, ed. S. Kh. Jayyusi, New York 2010, s. 77-80. Także badania dotyczące rzeczywistego, wysokiego obciążenia podatkowego występującego za poprzedników syna ‘Abd al-Aziza, pozwalają domniemywać, że decyzje podejmowane przez tego ostatniego mogły zostać bardzo dobrze przyjęte: C.F. Robinson, *‘Abd al-Malik*, Oxford 2005, s. 71-72.

⁵⁰ HPA 3, s. 72.

⁵¹ HPA 3, s. 72: *‘Umar rozkazał, aby podatki zostały nałożone na wszystkich ludzi, którzy nie chcieliby zostać muzułmanami, nawet w przypadku, gdy nie było przyjęte, by je zbierać.*

⁵² HPA 3, s. 72.

⁵³ Pozytywne wzmianki na temat polityki ‘Umara względem chrześcijan odnajdziemy również w historiografii armeńskiej (*История халифов варданета Гевонда, писателя VIII в.*, пер. К. Патканьян, Санкт-Петербург 1862, s. 29). U Gewonda możemy mieć do czynienia z transmisją pewnych tradycji arabskich, gdyż armeński historyk wspominał o ‘Umarze jako o jednym z najbardziej szlachetnych spośród wszystkich Banu Umajja. Wardapet podkreślił

wcześniejszych zobowiązań, gdyż autor kroniki podkreśla: *wymagał wielkich sum pieniędzy od ludzi, tak że każdy był udręczony pod jego panowaniem*⁵⁴. Oprócz prześladowań materialnych panowanie Jazyda obfitowało również w ich duchowy wymiar – mam tu na myśli oczywiście słynny edykt ikonoklastyczny, który zgodnie z tradycją został wprowadzony za czasów tego kalifa⁵⁵. Także koptyjski kronikarz wspomina o tym wydarzeniu: *nie poprzestał na tym [decyzjach fi-skalnych – B.C.], ale wydał nawet nakaz, aby w każdym miejscu połamać krzyże, a obrazy, które były w kościołach, usunąć*⁵⁶.

Do polityki ‘Umara II, polegającej na promocji porzucania chrześcijaństwa na rzecz islamu, powrócił podczas swojego drugiego panowania gubernator Hafs⁵⁷. Miało to miejsce najprawdopodobniej w 744 r., za krótkotrwałych rzą-

jednocześnie pozytywną politykę syna ‘Abd al-Azīza wobec samej Armenii, np. wyzwolenie armeńskich jeńców i zakładników, uznał też wręcz, że kalif w pewnym momencie (po wymianie korespondencji z Leonem III) stał się życzliwy wobec chrześcijan. Armeński historyk w ogóle oceniał działania tego władcy jako pokojowe, miał natomiast najprawdopodobniej na myśli jego aktywność wewnętrzną, administracyjną. Na pewną dwuznaczność relacji chrześcijańskich dotyczących syna ‘Abd al-Azīza zwrócił uwagę Luke Yarbrough w swoim szczegółowym opracowaniu przekazów na temat wprowadzonych rzekomo przez tego kalifa zakazów zatrudniania niemuzułmańskich urzędników, zauważając jednocześnie te elementy narracji, w których podkreślano troskę władcy o *zim mich*; zob.: L. Yarbrough, *Did ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azīz Issue an Edict Concerning Non-Muslim Officials?*, [w:] *Christians and Others in the Umayyad State*, s. 173-206.

⁵⁴ HPA 3, s. 72.

⁵⁵ Na temat tego kontekstu rządów Jazyda II zob.: B. Cecota, *Edykt ikonoklastyczny Jazyda II w świetle „Chronografii” (AM 6215) Teofanosa Wyznawcy*, „Byzantinoslovaca” 2010, t. 3, s. 37-46. Por. klasyczny: A. A. Vasiliev, *The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II A.D. 721*, „Dumbarton Oaks Papers” 1956, t. 9-10, s. 25-47.

⁵⁶ HPA 3, s. 72-73.

⁵⁷ HPA 3, s. 116: *Hafs [...] proklamował, że wszyscy ci, którzy porzucą swoją religię i zostaną muzułmanami, będą zwolnieni od podatku poglównego*. Hafs ibn al-Walid ibn Jusuf al-Hadrami wywodził się z jednej z ważnych rodzin lokalnych elit arabskich zamieszkałych w Egipcie tuż po zwycięstwie odniesionym nad Bizantyńczykami w latach czterdziestych VII w. Pełnił istotne urzędy w egipskiej administracji, m.in. był sahibem szurty. Po raz pierwszy urząd namiestnika pełnił w 727 r. Kiedy ponownie przejął urząd w 742 r., postanowił zorganizować spośród *mawali* związanych z nim rodów swoją gwardię przyboczną, liczącą kilkadziesiąt tysięcy wojowników, zwaną *hafsiją*. To pozwoliło mu nie tylko wypędzić część Kajsytów z Egiptu, ale także utrzymać władzę w 744 r., kiedy kalifem został ostatecznie Marwan II i wysłał swojego namiestnika do prowincji. Ten został wypędzony przez wiernie Hafsowi oddziały. Sytuacja została wyjaśniona dopiero w 745 r., kiedy to Marwan wysłał wraz z Hawsarą ibn Suhajlem, nowym namiestnikiem nominowanym przez kalifa, dużą armię syryjską. Hafs postanowił ugiąć się pod naciskiem nowego umajjadzkiego kalifa, mimo że jego zwolennicy wzywali do oporu. Fustat zostało zajęte

dów Ibrahima ibn al-Walida⁵⁸, przeciwko któremu Hafs zbuntował się w odpowiedzi na próbę pozbawienia go urzędu. Autor kroniki podkreślił kilkakrotnie, jak bolesne skutki niosła za sobą polityka zwolnień z podatków za odejście od chrześcijaństwa: *w ten sposób Szatan skrzywdził wielu ludzi, którzy porzucili swoją religię [...]. Z tej przyczyny biskupi zostawiali swoje stolice i odchodzili na pustynię, do klasztorów, gdzie korzyli się przed Panem w modlitwie*⁵⁹. Jak widzimy, koptyjski historyk traktował ją jako jeszcze jedną formę prześladowań. Kolejny raz postanowienie o zwolnieniu z podatków pogłównych wszystkich porzucających chrześcijaństwo na rzecz islamu ponowiono z inicjatywy ‘Abd Allaha ibn Alego⁶⁰, pełniącego urząd gubernatora Syrii: *książę ‘Abd Allaha wy-*

bez walki, a Hafs wkrótce życiem przeplacił swoją decyzję o niestawianiu oporu; H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 74-76.

⁵⁸ Ibrahim rządził jedynie od października do początku grudnia 744 r., władzę przejąwszy od swojego brata, Jazyda III. Właściwie nie ma pewności, że dokonał w ogóle czegoś w rodzaju inauguracji swojego panowania. Rządy oddał Marwanowi II w zamian za gwarancje bezpieczeństwa. Zginął, wraz innymi przedstawicielami rodu Umajjadów, zamordowany przez zwyciężców Abbasydów w 750 r.

⁵⁹ HPA 3, s. 116. Działania Hafsy wywołały reakcję nie tylko wśród duchownych, ale także chrześcijan pozostających na służbie urzędniczej w administracji Egiptu; HPA 3, s. 116-117: *część ortodoksyjnych urzędników z Misr przybyła zasmucona do jego domu [Mojżesza, biskupa Wasim – B.C.] i powiedziała do niego: ‘ojcze, módl się za nas gorliwie. Policzyliśmy bowiem pomiędzy naszymi braćmi, ochrzczonymi chrześcijanami, w Misr i sąsiedztwie tych, którzy za namową gubernatora odłączyli się od nas i przyjęli islam i wynosi ona dwadzieścia cztery tysiące osób’.*

⁶⁰ ‘Abd Allah ibn Ali (712-764) – jeden z najważniejszych twórców sukcesu rewolucji abbasydzkiej, dowodzący w bitwie nad Wielkim Zabem, jako namiestnik Syrii odpowiedzialny za wymordowanie przedstawicieli dynastii umajjadzkiej (m.in. masakra siedemdziesięciu Umajjadów w Antipatris, o której wspominają kroniki syryjskie takie jak autor *Chronografia 1234 roku* czy Agapiusz z Manbidż: *Chronicon Anonymi Auctoris ad Annum Christi 1234 Pertinens*, ed. I. A. Barsoum, J.-B. Chabot, Louvain 1920, s. 260; Agapius (Mahboub) de Menbidj, *Kitab al-’Unwan. Histoire universelle*, ed. et trad. A. Vasiliev, Seconde Partie II, „Patrologia Orientalis” 1912, t. 8, s. 529. Po śmierci al-Saffaha starał się o władzę kalifa, występując przeciwko al-Mansurowi. Został jednak pokonany i później zamordowany w dość wyszukany sposób (dom, w którym zamieszkał zgodnie z gwarancjami bezpieczeństwa danymi przez nowego kalifa, umieszczono na blokach soli, które podmywane doprowadziły do zawalenia konstrukcji i śmierci ‘Abd Allaha); o porozumieniu zob.: A. Marsham, C.F. Robinson, *The Safe-Conduct for the Abbasid ‘Abd Allāh b. ‘Alī (d. 764)*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 2007, t. 70, z. 2, s. 247-281. Więcej o ‘Abd Allahu ibn Alim: P.M. Cobb, *White Banners: Contention in ,Abbasid Syria, 750-880*, Albany 2001, s. 23-28, 46-49; K.V. Zetterstéen, *‘Abd Allāh b. ‘Alī*, [w:] *First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, vol. I: *A-Bābā Beg*, Brill, ed. M.T. Houtsma, Leiden 1987, s. 22-23; H. Kennedy, *The Early Abbasid Caliphate. A Political History*, Croom Helm, London-Sydney 1986, s. 49-50; A. Bahramian, trans. H. Lahouti, *Abd*

stał listy do wszystkich prowincji imperium, oznajmiając, że każdy, kto przyjmie jego religię i będzie modlił się zgodnie z jego zwyczajem, powinien zostać uwolniony z podatku poglównego. Przeto w wyniku okrutnych posunięć i ciężarów na nich narzucanych, wielu bogatych oraz biednych porzuciło wiarę w Chrystusa i podążyło za *‘Abd Allahem*⁶¹. Postanowienie to zbiegło się w czasie z podwojeniem podatków narzucanych chrześcijanom, co, jak podkreślił kronikarz, było zaprzeczeniem wcześniejszych obietnic danych Koptom przez przedstawicieli nowej, abbasydzkiej, dynastii panującej w kalifacie: *w trzecim roku rządów Chorasanie podwoili podatki i zażądali ich od chrześcijan, nie dotrzymując danych im obietnic*⁶². W tekście znalazło się dość interesujące wytłumaczenie przyczyn, dla których Abbasydzi powrócili do polityki swoich poprzedników. Wyłożył je, zgodnie z kroniką, Abu Aun⁶³, ówczesny gubernator egipski, podczas rozmo-

Allāh b. ‘Alī, [w:] *Encyclopaedia Islamica*, ed. F. Daftary, http://dx.doi.org/10.1163/1875-9831_isla_SIM_0024 [dostęp: 15.05.2023 r.].

⁶¹ HPA 3, s. 189.

⁶² HPA 3, s. 189. Na temat pozytywnego przedstawienia abbasydzkiej rewolucji w *Historii Patriarchów Aleksandrii* zob. B. Cecota, *In hoc signo vinces – przejście władzy przez Abbasydów w średniowiecznej historiografii koptyjskiej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, z. 4, s. 69-92.

⁶³ Abu Aun ‘Abd al-Malik ibn Jazyd to jeden z najważniejszych stronników Abbasydów w okresie przejmowania władzy w kalifacie przez tę dynastię. Był prawdopodobnie Persem pochodzącym z Dżurdżanu, *mawlą* jednego z plemion azdyckich. Jako jeden z abbasydzkich emisariuszy w swoich stronach rodzinnych tworzył armię popierającą Abbasydów, prowadząc tam pierwsze operacje powstańcze, a następnie przenosząc się do Iraku. Brał udział w bitwie nad Wielkim Zabem, a następnie, wraz z Salihem ibn Alim udał się w pościg za Marwanem II do Egiptu. Tam też pozostał wraz z Salihem, który został namiestnikiem prowincji z ramienia Abbasydów. Tytuł ten i obowiązki Abu Aun przejął w 751 r. i sprawował swoją funkcję do 753. Powtórnie dla Fustatu wrócił w 755 r. i namiestnikiem pozostał do 758 r. W latach sześćdziesiątych z kolei sprawował funkcję namiestnika Chorasanu, gdzie odegrał istotną rolę w uśmierzeniu powstania Ustadsisa. Funkcję namiestnika Chorasanu sprawował powtórnie w połowie lat siedemdziesiątych; zob. m.in.: P. Crone, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran. Rural Revolt and Local Zoroastrianism*, Cambridge University Press, Cambridge-New York 2012, s. 144-159; W. Madelung, *Was the Caliph al-Ma'mun a Grandson of Sectarian Leader Ustadhīs?* [w:] *Studies in Arabic and Islam. Proceedings of the 19th Congress, Union Européenne des Arabisants et Islamisants*, Halle 1998, ed. S. Leder, H. Kilpatrick, B. Martel-Thoumian, H. Schönig, Leuven-Paris-Sterling (Virginia) 2002, s. 485-490; H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 76-77; M. Sharon, *Revolt. The Social and Military Aspects of the Abbasid Revolution*, Graph Press, Jerusalem 1990, s. 207-209; E.L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis-Chicago 1979, s. 40-42, 75-76, 133-146; K.V. Zetterstéén, *Abū ‘Awn*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, eds P. Bearman,

wy z patriarchą Michałem⁶⁴: *książę wydał mi ten rozkaz, ponieważ niegodziwi ludzie powiedzieli mu: jeśli lud Egiptu znajdzie wytchnienie przez rok, będzie spiskować przeciwko tobie i wypowie ci wojnę, jak Baszmurici⁶⁵ wypowiedzieli wojnę Marwanowi⁶⁶*. Widzimy więc, że za faktem nałożenia nowych danin stał zamiar podważenia ekonomicznych podstaw bytu mieszkańców Egiptu, aby zniechęcić ich do jakiegokolwiek działalności politycznej wymierzonej w muzułmańską

Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0163 [dostęp: 15.05.2023 r.].

⁶⁴ Patriarcha Aleksandrii w latach 743-767, zgodnie z koptyjską tradycją, spisana w *Żywocie patriarchy Michała* pióra Jana (Juhannisa) Diakona, a zachowaną w *Historii Patriarchów Aleksandrii*, był więziony i prześladowany przez Marwana II i jego namiestników (B. Cecota, *In hoc signo vinces*, s. 82-85; M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 20). W jego sprawie interweniować miało, także zbrojnie, jedno z nubijskich królestw – Makuria, dlatego jego pontyfikat stanowi istotny przyczynek do badań nad związkami Nubii z Aleksandrią; D.A. Welsby, *The Medieval Kingdoms of Nubia. Pagans, Christians and Muslims in the Middle Nile*, London 2002, s. 73; P.L. Shinnie, *Christian Nubia*, [w:] *The Cambridge History of Africa: From c. 500 BC to AD 1050*, ed. J.D. Fage, R.A. Oliver, Cambridge 1986, s. 556-588; L.V. Žabkar, *The Eparch of Nubia as King*, „Journal of Near Eastern Studies” 1963, t. 22, z. 4, s. 217-219.

⁶⁵ Baszmuritami określa się uczestników serii koptyjskich powstań przeciwko arabskiej administracji Egiptu, które wybuchały regularnie w regionie Baszmur w Delcie Nilu w związku z nadmiernym opodatkowaniem chrześcijan oraz nierównym traktowaniem chrześcijańskich poddanych przez umajjadzkich i abbasydzkich namiestników. Buntów takich było co najmniej kilka w VIII w. (712, 720, 749, 767), natomiast skończyły się po klęsce największego z nich, w latach 831-832. Według części badaczy było to ostatnie tak zorganizowane powstanie Koptów wobec ekspansji muzułmanów w Egipcie, a przegrana ostatecznie złamała jakikolwiek duch oporu wśród monofizytów; zob. więcej: M. Wissa, *The Last Revolt of Bashmur (831 A.D.) in Coptic and Syriac Historiography*, [w:] *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone. Aspects of mobility between Africa, Asia and Europe 300-1500*, ed. J. Preiser-Kapeller, L. Reinfandt, Y. Stouraitis, Leiden 2020, s. 247-260; F. Feder, *The Bashmurite Revolts in the Delta and the „Bashmuric Dialect”*, [w:] *Christianity and Monasticism in Northern Egypt. Beni Suef, Giza, Cairo and the Nile Delta*, ed. G. Gabra, H. N. Takla, Cairo 2017, s. 33-36; M. Wissa, *Yusab of Alexandria, Dionysius of Tel-Mahre, Al-Ma'mun of Baghdad, the Bashmurites and the Narrative of the Last Rebellion in Abbasid Egypt: Re-considering Coptic and Syriac Historiography*, [w:] *Coptic Society. Literature and Religion from the Late Antiquity to Modern Times. Proceedings of the Tenth International Congress of Coptic Studies. Rome, September 17th-22nd 2012*, Louvain 2016, s. 1045-1062; K. Ohta, *The Coptic Church and Coptic Communities in the Reign of al-Ma'mun. A Study of the Social Context of the Bashmuric Revolt*, „Annals of the Japan Association for Middle East Studies” 2004, t. 19.2, s. 87-116; G. Gabra, *The Revolts of the Bashmuric Copts in the Eighth and Ninth Centuries*, [w:] *Die koptische Kirche in den ersten drei islamischen Jahrhunderten*, ed. W. Beltz, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 2003, s. 111-119.

⁶⁶ HPA 3, s. 190.

administrację. Jakkolwiek konstrukcja ta wydaje się nader karkołomna, to nie można znaleźć jakichkolwiek pobudek natury *stricte* religijnej. Zresztą nieco później Abu Aun obniżył podatki nałożone na chrześcijan⁶⁷.

Do restrykcyjnej polityki podatkowej miał powrócić w pierwszej połowie IX w., w okresie wojen domowych po śmierci Haruna ar-Raszyda, nowy gubernator Egiptu ‘Abd Allah ibn Tahir⁶⁸. Nałożone przez niego obciążenia miały być tak wysokie, że zmusiły ówczesnego patriarchę Jakuba⁶⁹ do oddania naczyń kościelnych⁷⁰. Jego działania kontynuowali w początkach panowania patriar-

⁶⁷ HPA 3, s. 197.

⁶⁸ Jeden z Tahirydów, zaangażowany w walki po stronie al-Ma'muna jako jego namiestnik w Al-Dżazirze, Syrii i Egipcie. Podczas swoich kadencji, które pełnił w latach dwudziestych IX w., stłumił m.in. powstanie Nasra ibn Szabasa (w Górnej Mezopotamii) oraz ‘Ubajdy Allaha ibn al-Sariego (w Egipcie). Od 828 r. sprawował, po śmierci swojego brata, namiestnictwo w Chorasanie, i przez następne niemal dwadzieścia lat (do 844/45 r.) budował niezależność i władzę swojego rodu nad Persją; zob.: C.E. Bosworth, *Abdallah B. Taher*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, I/2 s. 186-187; <http://www.iranicaonline.org/articles/abdallah-b-taher-governor> [dostęp: 15.05.2023 r.]; idem, *‘Abdallah b. Tāhir*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, THREE*, eds. K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, D.J. Stewart, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_SIM_0014 [dostęp: 15.05.2023 r.] O Tahirydach, wraz z obszerną bibliografią: E.L. Daniel, *Taherids*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/taherid-dynasty> [dostęp: 15.05.2023 r.]

⁶⁹ Jakub był mnichem klasztoru św. Makarego, któremu udało się uchronić przed śmiercią podczas płądrowania Sketis przez Beduinów około roku 815-816. Wkrótce wrócił z Górnego Egiptu i rozpoczął odbudowę klasztorów. Tron patriarszy zajmował pomiędzy 819 a 830 r., w dobie dość dużego chaosu i walk pomiędzy muzułmańskimi frakcjami w Egipcie (z tej przyczyny stracił na znaczeniu ruch pielgrzymkowy do sanktuarium św. Menasa, jedno z najważniejszych źródeł dochodu dla patriarchatu). Fakt uśmierzenia buntów i uspokojenia sytuacji przez ‘Abd Allaha ibn Tahira nie zmienił wiele w położeniu samych Koptów, szczególnie duchowieństwa, które zostało obciążone dodatkowymi obciążeniami podatkowymi, por. M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 33.

⁷⁰ Relacja ta ma jednak wyraźny wymiar moralizatorski, ukazujący wyższość chrześcijaństwa nad islamem; HPA 4, s. 468-469: *emir zaczął działać surowo wobec ojca, domagając się podatków, kiedy on nic nie miał [...] z przyczyny ubóstwa Kościoła, wynikającego z przerwania, w wyniku bezustannych wojen, pielgrzymek do kościoła Świętego Menasa, Męczennika. Kiedy Abba Jakub nie znalazł żadnego sposobu, by zapłacić podatki, zabrał naczynia kościelne i dał je niegodziwemu plemieniu. Ale Pan, który kocha swój lud i okazuje cuda po wsze czasy w swoim Kościele, czyniąc go zwycięskim nad wszystkimi książętami we wszystkich erach, dokonał cudu, który musi nas zdumiewać. Kiedy emir usiadł pewnego dnia, by przekuć naczynia i złotnik rozbił jeden ze świętych kielichów, dużo krwi popłynęło poprzez jego dłoń, jak krew Jagnięcia, które zostało zabite. Więc kiedy zobaczyli ten cud, spadł na nich wielki strach [...]. I emir nakazał, aby nie rozbijać naczyń*

chy Józefa⁷¹ dwaj poborcy podatkowi – Ahmad ibn al-Asbat oraz Ibrahim ibn Tamim: *ci dwaj mężowie, pomimo problemów, przez które cierpieli ludzie, uparcie i bezlitośnie żądali podatków [...]. Wiele kobiet, dzieci i młodych ludzi, a także starców i ludzi w średnim wieku umarło z głodu*⁷². Szczególnie prześladowali Baszmuritów, co doprowadziło do rebelii: *wielu chrześcijan Baszmuritów zostało surowo ukaranych, jak Izraelici, w końcu musieli sprzedawać nawet swoje własne dzieci, aby zapłacić podatki [...]. Ale potem Baszmurici widząc, że nie mają żadnej możliwości ucieczki, a równocześnie żadne oddziały nie mogły wejść do ich kraju z powodu obfitości bagien, które się tam znajdowały, nikt bowiem nie znał dróg oprócz nich, rozpoczęli rebelię i odmówili płacenia podatków*⁷³. Bunt został krwawo stłumiony, natomiast jego skutki dotknęły również chrześcijan z Aleksandrii: *księciem w tym czasie był Abd Allah al-Ma'mun, syn Haruna ar-Raszyda [...]. Wystąpił on pod rozkazami emira imieniem Al-Afszin [...]. Człowiek ten zabijał spiskowców i buntowników we wschodnich częściach Egiptu aż do wielkiego miasta Aleksandrii. Chciał nawet zabić wszystkich mieszkańców Aleksandrii [...]. Ale Bóg zapobiegł temu z powodu też i żarliwych modlitw patriarchy Abby Józefa*⁷⁴.

Zgodnie z przekazem *Historii*, pomimo narzucania coraz to nowych ograniczeń i podwyższania podatków, nieruchomości kościelne pozostawały nietknięte aż do czasów abbasydzkich. Zmieniło się to w okresie sprawowania pontyfikatu przez Jana IV (777-799)⁷⁵, kiedy to jeden z gubernatorów, niewspomniany

i bał się po tym umieścić je w swoim skarbcu, skutkiem czego nakazał, aby zostały zwrócone ojcu. Ale wymagał podatków z większą surowością niż wcześniej [...].

⁷¹ Patriarcha w latach 831-849. Wywodził się z bogatej rodziny koptyjskiej, osiągnąwszy wiek dorosły rozdał część spadku po rodzicach i został jednym z mnichów monasteru świętego Makarego Wielkiego. Wyświęcony na kapłana przez Marka II. Po przejściu patriarchatu, wykorzystując pozostałą część majątku, prowadził działalność budowlaną i charytatywną w imieniu Kościoła koptyjskiego. Józef znany był ze swoich konfliktów z tymi przedstawicielami hierarchii kościelnej, którzy związali się z władzami muzułmańskimi w Egipcie, co przysporzyło mu więzienie. Przez jednych uznawany za świętego, inni wypominają mu osobiste ambicje, a także związki i sojusze zawierane z ludźmi reprezentującymi środowiska pozakościelne: M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 36-37.

⁷² HPA 4, s. 486.

⁷³ HPA 4, s. 486-487.

⁷⁴ HPA 4, s. 487.

⁷⁵ Jan IV wywodził z klasztoru św. Makarego, gdzie patriarcha Michał powierzył mu zajmowanie się kwestiami finansowanymi i zarządzanie majątkiem zgromadzenia. Jan miał być też zarządcą spraw finansowych najważniejszego ośrodka pielgrzymkowego Kościoła koptyjskiego – sanktuarium św. Menasa. Umiejętności związane z zarządzaniem finansami pomogły mu

z imienia⁷⁶, nakazał *zburzenie kilku kościołów w Misr*⁷⁷. Jego następca rozkazał co prawda uporządkować świątynie, które zdążono już częściowo rozebrać, jednak *nie próbował ich odbudowywać*⁷⁸. Fatalną kondycję części budynków kościelnych potwierdza fragment kroniki dotyczący początków pontyfikatu Marka⁷⁹, następcy Jana: *część kościołów była w stanie ruiny [...] skutkiem tego lud pozostawał w żałobie*⁸⁰. Domniemanie, iż przyczyną mogło być tutaj zaniedbanie ze strony hierarchów, nieposiadających środków na renowację, wyklucza relacja z rozmowy pomiędzy przywódcą Koptów a nowym namiestnikiem egipskim. Interwencja patriarchy, powołującego się na zniszczenia dokonane przez jednego z poprzednich gubernatorów, okazała się skuteczna i zarządca nakazał odbudowanie zburzonych kościołów⁸¹. Niemniej jednak od tego czasu gubernatorzy uciekali się do argumentu ewentualnego rozebrania świątyń podczas negocjacji

z pewnością podczas pontyfikatu, kiedy to pomógł wielu mieszkańcom Egiptu przetrwać okresy głodu, dzięki rozwiniętej działalności charytatywnej. Na temat Jana zob. M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 30.

⁷⁶ Za długich rządów Jana IV (777-799) władzę namiestniczą sprawowali kolejno: Musa ibn Ali ibn Raba al-Lachmi, Isa ibn Lukman al-Dzumahi, Wadi al-Maskin, Mansur ibn Jazyd, Jahja ibn Sa'id al-Haraszi, Salim ibn Sawada al-Tamimi, Ibrahim ibn Salih ibn Ali, Musa ibn Mus'ab, Asama ibn 'Amr, al-Fadl ibn Salih ibn Ali, Ali ibn Sulejman, Musa ibn Isa, Maslama ibn Jahja, Muhammad ibn Zuhajr, Dawud ibn Jazyd, Musa ibn Isa, Ibrahim ibn Salih ibn 'Abd Allah, 'Abd Allah ibn al-Musajjab, Iszak ibn Sulejman, Harsama ibn A'jan, 'Abd al-Malik ibn Salih, 'Abd Allah ibn al-Musajjab, 'Ubajda Allah ibn al-Mahdi, Musa ibn Isa, 'Ubajda Allah ibn al-Mahdi, Isma'il ibn Salih ibn Ali, Isma'il ibn Isa, Al-Lajs ibn al-Fadl. Tylko ostatni z nich sprawował swoje rządu dłużej niż dwa lata (w latach 798-803), większość zaś rządziła pół roku-rok.

⁷⁷ HPA 4, s. 398.

⁷⁸ HPA 4, s. 398.

⁷⁹ Pontyfikat Marka II (799-819) przypadł na okres licznych rozruchów w Aleksandrii, związanych z walkami po śmierci Haruna ar-Raszida, które dotknęły również społeczność koptyjską poprzez grabieże i mordy, a także zniszczenie klasztorów w Wadi Habib przez plemiona beduińskie, co poważnie uszczupliło skarbiec Kościoła koptyjskiego ze względu na wstrzymanie ruchu pielgrzymkowego. Sam Marek musiał udać się na wygnanie ze względu na zagrożenie życia, tak w Aleksandrii, jak i Wadi Habib; M.N. Swanson, *The Coptic Papacy*, s. 29-35. Z drugiej strony Markowi udało się około 810 r. zakończyć schizmę zwolenników Barsanufiusza, trwającą od V w.; M.S.A. Mikhail, *From Byzantine to Islamic Egypt. Religion, Identity and Politics after the Arab Conquest*, London-New York 2014, s. 63-64, 224; R. Stewart, *Barsanuphians*, [w:] *The Coptic Encyclopedia*, vol. II, ed. A.S. Atiya, New York 1991, <https://ccdl.claremont.edu/digital/collection/cce/id/321> [dostęp: 1505.2023 r.].

⁸⁰ HPA 4, s. 406.

⁸¹ HPA 4, s. 407-408.

z patriarchami. Dobrym przykładem jest tutaj ‘Abd al-‘Aziz al-Dżarawi⁸², który w ten sposób chciał wpłynąć na patriarchę Jakuba, by ten dokonał nominacji jednego z protegowanych muzułmańskiego przywódcy⁸³. Do zniszczenia wielu świątyń doszło podczas tłumienia powstania Baszmuritów w latach 831-832: *wtedy żołnierze pobili buntowników, zabili ich mieczami, nie szczędząc nikogo i splądrowali, zniszczyli oraz spalili ich domy i zburzyli kościoły*⁸⁴. Kilka lat później specjalny przedstawiciel władz z Bagdadu, nestorianin Łazarz miał doprowadzić do zburzenia niektórych kościołów w Aleksandrii⁸⁵, natomiast gubernator armeńskiego pochodzenia Ali ibn Jahja⁸⁶, działający w imieniu kalifa Abu

⁸² Jeżeli był to ‘Abd al-Aziz ibn al-Wazir al-Dżarawi, to do sytuacji tej dojść musiało na początku pontyfikatu Jakuba, w drugiej połowie 819 lub pierwszej połowie 820 r., później schedę po ojcu przejął Ali ibn ‘Abd al-Aziz al-Dżarawi, który sprawował władzę nad północną częścią prowincji, w Dolnym Egipcie, walcząc z wybranym na namiestnika Abu Nasrem Muhammadem ibn al-Sarim (synem Al-Sariego ibn al-Hakama, namiestnika w latach 816 i 817-820, który toczył walki z ‘Abd al-Azizem) o panowanie nad Egiptem. Pomiędzy wojskami klanów Sari i al-Dżarawi doszło do co najmniej dwóch bitew, pod Szatnuf i Damanhur, zakończonych zwycięstwem tych drugich. Ali miał szansę zająć Fustat, ale po przyjęciu delegacji mieszkańców zrezygnował z tego zamiaru. Władzę nad południem po Abu Nasrze w 822 r. przejął jego brat ‘Ubajda Allah ibn al-Sari, którą utrzymał aż do 826 r., mimo interwencji wojsk wysłanych przez Bagdad, a także kontynuowania wojny z al-Dżarawim (którego w międzyczasie jako namiestnika Deltę Nilu uznał al-Ma’mun). Wtedy to władzę jako namiestnik Egiptu przejął ‘Abd Allah ibn Tahir, a al-Dżarawi (w przeciwieństwie do Sariego) uznał natychmiast jego zwierzchność, bez walki; zob. m.in.: H. Kennedy, *Egypt as a province*, s. 80-82. W kontekście podobnych konfliktów lokalnych w okresie abbasydzkim por. też: idem, *Central Government and Provincial Elites in the Early ‘Abbasid Caliphate*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1981, t. 44, nr 1, s. 26-38.

⁸³ HPA 4, s. 457-458.

⁸⁴ HPA 4, s. 494.

⁸⁵ HPA 4, s. 513.

⁸⁶ Ali ibn Jahja al-Armani sprawował funkcję namiestnika Egiptu dwukrotnie: od przełomu 840/841 r. do ostatniego kwartału 843, następnie w latach 849-850. Zasłynął jednak przede wszystkim swoją dziesięcioletnią (853-862) służbą w Cylicji jako emir Tarsu, prowadząc walki z cesarstwem bizantyńskim i uzyskując dość szeroką autonomię od kurateli Abbasydów. Następnie nominowany został na zarządcę Armenii i Azerbejdżanu, ale wkrótce zginął podczas jednej z potyczek z Bizantyńczykami. Ze względu na prawdopodobne armeńskie pochodzenie koleje jego losu wzbudzają zainteresowanie wśród badaczy historii wspólnot armeńskich w średniowieczu: J. Preiser-Kapeller, *Aristocrats, Mercenaries, Clergymen and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century A.D.)*, [w:] *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone: Aspects of mobility between Africa, Asia and Europe, 300-1500 C.E.*, ed. J. Preiser-Kapeller, L. Reinhardt, Y. Stouraitis, Leiden-Boston 2020, s. 328, przyp. 3; także: J. Preiser-Kapeller, *‘Alī ibn Yaḥyā al-Armani and the “Armenian Connection” between Bosphorus, Tigris and Nile in the mid-9th century CE*, <https://>

Iszaka Ibrahima al-Mu'tasima rozpoczął rozbiórkę chrześcijańskich przybytków w Fustat i Górnym Egipcie⁸⁷. Zaprzestał tego procederu dopiero po otrzymaniu okupu⁸⁸.

Baszmuritów dotyczył kolejny aspekt antychrześcijańskiej polityki władców muzułmańskich. Mam tu na myśli przymusowe przesiedlenia ludności. Należy podkreślić, że dotyczyły one tych przedstawicieli społeczności, którzy podnieśli otwarty bunt przeciwko kalifom. Baszmurici zostali przesiedleni w okolice Bagdadu: *kiedy jednak Al-Ma'mun zobaczył mnóstwo zabitych, był zły na swoich żołnierzy [...] i tych Baszmuritów, którzy pozostali, przewiózł jako jeńców do miasta Bagdad, zarówno mężczyzn, jak i kobiety*⁸⁹ oraz: *następnie Al-Ma'mun wydał rozkaz, aby rozpocząć poszukiwania Baszmuritów, którzy pozostawali nadal w Egipcie i deportować ich do Bagdadu. Więc zostali usunięci i pozostali w więzieniach na długi okres, aż Boża wola uwolniła ich z rąk Ibrahima, który rządził po swoim bracie. Wtedy niektórzy powrócili do ich rodzinnych miast, podczas gdy inni pozostali w Bagdadzie, założyli tam ogrody i przebywali w tych miejscach do dnia dzisiejszego, nadal nosząc imię Baszmuritów*⁹⁰.

Zgodnie z przekazem *Historii* do kumulacji działań antychrześcijańskich doszło za panowania kalifa al-Mutawakkila. Autor relacji wspominał o burzeniu kościołów, zakazie pozostawania na służbie w administracji muzułmańskiej⁹¹ oraz noszenia białych strojów⁹², nakazie oznaczania domów chrześcijan

www.academia.edu/38341060/%CA%BBAl%C4%AB_ibn_Ya%E1%B8%A5y%C4%81_al_Arman%C4%AB_and_the_Armenian_Connection_between_Bosporus_Tigris_and_Nile_in_the_mid_9th_century_CE [dostęp: 15.05.2023 r.].

⁸⁷ HPA 4, s. 520.

⁸⁸ HPA 4, s. 521.

⁸⁹ HPA 4, s. 494-495.

⁹⁰ HPA 4, s. 501-502.

⁹¹ Edykt al-Mutawakkila, wymierzony w urzędników niebędących muzułmanami, był w zasadzie pierwszym podobnym aktem, którego wiarygodności nie sposób podważyć. Inna rzecz, że trudno na dobrą sprawę z całą pewnością wskazać na przesłanki, jakie stały za wydaniem tego dokumentu, o ile nie był on obliczony na taktyczne pozyskanie poparcia niektórych środowisk tradycjonalistycznych: L. Yarbrough, *Friends of the Emir. Non-Muslim State Officials in Premodern Islamic Thought*, Cambridge 2019, s. 88-109.

⁹² Tzw. *ghijār* – rozróżnienie. Warto uzmysłowić sobie, że pomimo wskazywania na 'Umara ibn al-Chattaba lub 'Umara II jako inicjatorów podobnych zmian., istnieją źródła muzułmańskie łączące wprowadzenie wyróżniających elementów stroju dla chrześcijan dopiero z kalifem al-Mutawakkilem (poł. IX w.): L. Yarbrough, *Origins of the ghijār*, „Journal of the American Oriental Society” 2014, t. 134, nr 1, s. 113-121, zob. też: M. Levy-Rubin *'Umar II's ghijār Edict*, s. 157-172. Krókie omówienie czym było *ghijār*: M. Perlmann, *Ghijār*, [w:] *Encyclopaedia of Islam*,

specjalnymi malowidłami przedstawiającymi odstraszające sceny: *sprowadził na kościoły we wszystkich miejscach niezliczone nieszczęścia, nakazał zburzyć wszystkie kościoły, a także polecił, aby żaden z ortodoksyjnych chrześcijan [tj. monofizytów – B.C.], melkitów, nestorian lub żydów nie nosił białej odzieży, ale ufarbowane ubrania, aby mogli zostać odróżnieni od muzułmanów. Nakazał też, aby stworzono straszne malowidła na drewnianych deskach i żeby zostały one przybite do drzwi chrześcijan. Zmusił większość z nich (by przyjęli) islam, i nakazał, aby chrześcijanie w ogóle nie służyli sultanowi, ale jedynie muzułmanie i ci, którzy przeszli na islam. W konsekwencji tego miłość i cierpliwość zanikły w sercach wielu, więc wyrzekli się Chrystusa Pana, część z nich uczyniła to z powodu doczesnych, które kochali, a inni z powodu ubóstwa, które cierpieli*⁹³. Charakter prześladowań koptyjski kronikarz uściślił w przekazie dotyczącym działań egipskiego namiestnika abbasydzkiego władcy, al-Ghaira ‘Abd al-Masiha ibn Izaaka⁹⁴, pochodzącego prawdopodobnie z rodziny o chrześcijańskich korzeniach⁹⁵. Zgodnie z zarządzeniem gubernatora zakazano używania znaku krzyża w przestrzeni publicznej, ograniczono możliwość stosowania kołatek i głośnych śpiewów podczas nabożeństw, a także spożywania wina dla celebrowania liturgii: *drażniła go nasza religia, więc chrześcijanie nie mogli modlić się w kościołach, chyba że półgłosem i jeśli człowiek minąłby kościół, nie słyszałby żadnego dźwięku słów modlącego się. Zabroniono im odprawiać modły nad zmarłym chrześcijaninem i zostało zabronione uderzanie w nawakis [nakus, plur. nawakis – deska lub płaski kawałek metalu używany jako gong w kościele – B.C.]. On (Ghair) stał się jak Dioklecjan, i jego czyny były jak tamtego. [...] zaczął zakazywać chrześcijanom (świętować) liturgię [...], nakazał, aby zostało zabronione w każdej prowincji*

Second Edition, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ghiyar-SIM_2503 [dostęp: 10.05.2021 r.].

⁹³ *History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church of Sawirus ibn al-Mukaffac, Bishop of al-Asmunin. Textes et Documents II*, eds and trans. Y. Abd al-Masih; O.H.E. Burmester; A.S. Atiya; A. Khater, Cairo 1943, s. 5-6 [dalej: HPE II, wersja online dostępna 15.05.2023 r.: <https://sites.google.com/site/demontortoise2000/hist5-htm>].

⁹⁴ Prawdopodobnie chodziło o Anbasaha ibn Iszaka al-Dabbiego, ostatniego arabskiego namiestnika Egiptu w latach 852-856 (potem funkcję tę sprawowali oficerowie tureccy), odpowiedzialnego za liczne ustawy antychrześcijańskie.

⁹⁵ Wskazuje na to następujący fragment relacji: *wysłał od siebie do ziemi Egiptu człowieka, który nie był chrześcijaninem, ale faryzeuszem, imieniem al-Ghair ‘Abd al-Masih ibn Izaak, i wyznaczył go nadzorcą podatkowym w Egipcie oraz gubernatorem. On nakazał mu zająć się kościołami Egiptu i chrześcijanami, tak jak zajął się miastem Bagdadem i Wschodem*; HPE II, s. 6.

(*sporządzanie*) *nabiz* [sfermentowany napój przygotowywany z rodzynek lub ziarna, dozwolony w Eucharystii – B.C.], [...] *oraz sprzedawanie, oraz kupowanie i wszyscy ci, którzy się tym zajmowali, stali się biedni*⁹⁶. Chrześcijan usunięto z urzędów. Wyznawcom Chrystusa, jak również Żydom, nakazano farbować odzież, zakazano również używania koni⁹⁷. Dowiadujemy się także, co przedstawiały wspomniane wyżej malowidła umieszczane na drzwiach chrześcijańskich domostw: *motywem tego obrazu był diabeł, który miał wiele głów i twarzy z dwoma psimi kłami. Został umieszczony nad wizerunkiem ukazującym dzika w nader przerażającej pozie*⁹⁸. Koptyjski kronikarz przyznaje, iż zarządzenia namiestnika okazały się nader skuteczne: *z tych powodów (chrześcijanie) porzucali swą religię. Wielu ludzi nie mogło znieść (tych warunków) i nie pokładali ufności w Bogu, ale zaprzeczali Imieniu Zbawiciela w tych dniach przeciwności i zapomnieli, co zostało powiedziane w Świętej Ewangelii: ten, który cierpi do końca, będzie zbawiony [...]*⁹⁹. Prześladowania kontynuował również syn i następca al-Ghaira¹⁰⁰. Warto jednocześnie dodać, że opresyjna polityka namiestnika wymierzona była nie tylko w chrześcijan, ale także w samych muzułmanów. Kronikarz wspomina tu m.in. o upadku handlu oraz przymusowym przejmowaniu majątków muzułmańskich¹⁰¹. Podobnie uciążliwym dla wyznawców islamu były rządy jego syna¹⁰².

Reasumując, autorzy koptyjskiej kroniki dość wyraźnie zaznaczyli element prześladowań występujący w działaniach muzułmańskich namiestników Egiptu, tak w okresie umajjadzkim, jak i sprawowania bezpośredniej władzy przez Abbasydów. Fragmenty te są na tyle liczne, że nieuzasadnionym wydają się tezy, pojawiające się niekiedy w literaturze przedmiotu, o stałej współpracy pomiędzy muzułmanami a wiernymi Kościoła koptyjskiego. Ci ostatni podlegali podobnym obostrzeniom, jak reprezentanci Kościoła związanego z cesarstwem bizantyńskim. Oczywiście, w *Historii Patriarchów Aleksandrii* pojawiają się relacje na temat muzułmańskich rządów noszące charakter pozytywny, jak chociażby te dotyczące powrotu z wygnania patriarchy Benjamina w momencie przejmowania władzy nad Egiptem przez Amra ibn Asa bądź też te o abbasydzkim przewro-

⁹⁶ HPE II, s. 7-8.

⁹⁷ HPE II, s. 8.

⁹⁸ HPE II, s. 8.

⁹⁹ HPE II, s. 8.

¹⁰⁰ HPE II, s. 11-12.

¹⁰¹ HPE II, s. 10-11.

¹⁰² HPE II, s. 11-12.

cie, niemniej nie powinny one przesłaniać całościowego obrazu wylaniającego się z przekazów kroniki – licznych prześladowań chrześcijańskiej większości wynikających z działań systemowych, instytucjonalnych, realizowanych przez urzędników nowego państwa.

Bibliografia

Źródła

Agapius (Mahboub) de Menbidj, *Kitab al-'Unwan. Histoire universelle*, ed. et trad. A. Vasiliev, Seconde Partie II, „Patrologia Orientalis” 1912, t. 8.

Chronicon Anonymi Auctoris ad Annum Christi 1234 Pertinens, ed. I. A. Barsoum, J.-B. Chabot, Louvain 1920.

Classical Arabic Stories. An Anthology, ed. S. Kh. Jayyusi, New York 2010.

Coptic Synaxarium, Coptic Orthodox Church, Chicago 1995.

History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church of Sawirus ibn al-Mukaffac, Bishop of al-Asmunin. Textes et Documents II, eds and trans. Y. Abd al-Masih, O.H.E. Burmester, A.S. Atiya, A. Khater, Cairo 1943.

Mena of Nikiou, *The Life of Isaac of Alexandria. The Martyrdom of Saint Macrobios*, trans. and introduction D. Bell, Monastic Studies Series 5, Piscataway 2009.

Severus of Al'Ashmunein (Hermopolis), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, part III: AgathonMichael I (766 AD)*, transl. and ed. B. Evetts, „Patrologia Orientalis” 1910, t. 5.

Severus of Al'Ashmunein (Hermopolis), *History of the Patriarchs of the Coptic church of Alexandria. Part IV: Mennas I - Joseph (849 AD)*, trans. and ed. B. Evetts, „Patrologia Orientalis” 1915, t. 10.

The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries attributed to Abu Salih, the Armenian, trans. B.T.A. Evetts, added notes by A.J. Butler, Oxford 1895.

Theophanis Chronographia, ed. C.G. de Boor, Lipsiae 1883

История халифов варданета Гевонда, писателя VIII в, пер. К. Патканьян, Санкт-Петербург 1862.

Opracowania

Bahramian A., trans. Lahouti H., *Abd Allāh b. 'Alī*, [w:] *Encyclopaedia Islamica*, ed. F. Daftary, http://dx.doi.org/10.1163/1875-9831_isla_SIM_0024 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Becker C.H., *Abd Allāh b. 'Abd al-Malik*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, eds P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0037 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Borrut A., *Abdallāh b. 'Abd al-Malik b. Marwān*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, THREE*, eds K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, D.J. Stewart, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0037

org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_24680 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Bosworth C.E., *Abdallah B. Taher*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, I/2 s. 186-187; <http://www.iranicaonline.org/articles/abdallah-b-taher-governor> [dostęp: 15.05.2023 r.].

Bosworth C.E., *ʿAbdallāh b. Ṭābir*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, THREE*, eds K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe, J. Nawas, D.J. Stewart, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_SIM_0014 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Bosworth C.E., *Ḳurra b. Sharīk*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, eds P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_4548 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Cecota B., *Edykt ikonoklastyczny Jazyda II w świetle „Chronografii” (AM 6215) Teofanesa Wyznawcy*, „Byzantinoslovaca” 2010, t. 3.

Cecota B., *In hoc signo vinces – przejęcie władzy przez Abbasydów w średniowiecznej historiografii koptyjskiej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2022, t. 23, z. 4.

Christides V., *Sudanese at the Time of the Arab Conquest of Egypt*, „Byzantinische Zeitschrift” 1982, t. 75.

Cobb P.M., *White Banners: Contention in ʿAbbasid Syria, 750-880*, State University of New York Press, Albany 2001.

Crone P., *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran. Rural Revolt and Local Zoroastrianism*, Cambridge-New York 2012.

Daniel E.L., *Taherids*, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/taherid-dynasty> [dostęp: 15.05.2023 r.].

Daniel E.L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis-Chicago 1979.

Debié M., *Christians in the Service of the Caliph: Through the Looking Glass of Communal Identities*, [w:] *Christians and Others in the Umayyad State*, ed. A. Borrut, F.M. Donner, Chicago 2016.

Detlef C., Müller G., *Severos*, [w:] *Biographisch Bibliographisches Kirchenlexikon*, http://www.bautz.de/bbkl/s/s2/severos_i_a_m.shtml [dostęp: 15.05.2023 r.].

Feder F., *The Bashmurite Revolts in the Delta and the „Bashmuric Dialect”*, [w:] *Christianity and Monasticism in Northern Egypt. Beni Suef, Giza, Cairo and the Nile Delta*, ed. G. Gabra, H.N. Takla, Cairo 2017.

Gabra G., *The Revolts of the Bashmuric Copts in the Eighth and Ninth Centuries*, [w:] *Die koptische Kirche in den ersten drei islamischen Jahrhunderten*, ed. W. Beltz, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 2003.

Gibb H.A.R., *The Fiscal Rescript of ʿUmar II*, „Arabica” 1955, t. 2.

Godlewski W., *Short History of the Church of Makuria (mid-6th-early 12th century)*, „Polish Archaeology in the Mediterranean” 2018, t. 21, z. 1.

Grossmann P., *Abu Mina. A Guide to the Ancient Pilgrimage Center*, Cairo 1986.

Grossmann P., *The Grufitkirche of Abu Mina during the Fifth Century A.D.*, „Bulletin de la Société d’archéologie copte” 1983, t. 25.

Hawting G.R., 'Umar II and the Treatment of the Mawālī Aḥmad b. Yaḥyā b. Jābir al-Balādhurī (d. 279/892), Muḥammad b. Jarīr al-Ṭabarī (d. 310/923), and Abū Muḥammad 'Abd Allāh b. 'Abd al-Hakam (d. 214/829), [w:] *Conversion to Islam in the Premodern Age: A Sourcebook*, ed. N. Hurvitz, Ch. S. Sahnner, U. Simonsohn, L. Yarbrough, Berkeley 2020.

Heijer den J., *Coptic Historiography in the Fatimid, Ayyubid and Early Mamluk Periods*, „Medieval Encounters: Jewish, Christian and Muslim Culture in Confluence and Dialogue” 1996, t. 2, z.1.

Heijer den J., *Mawhub ibn Mansur ibn Mufarrig et l'historiographie copto-arabe. Etude sur la composition de l'Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, Leuven 1989.

Heijer den J., *The influence of the history of the patriarchs of Alexandria on the history of the churches and monasteries of Egypt by Abu l-Makarim and Abu Salih*, „Parole de l'Orient” 1994, t. 19.

Heijer den J., *Sawirus Ibn al-Muqaffa', Mawhub Ibn Mansur Ibn Mufarrig et la genèse de l'Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, „Bibliotheca Orientalis” 1984, t. 41.

Heijer den J., *Wādī Al-natrūn and the History of the Patriarchs of Alexandria*, [w:] *Christianity and Monasticism in Wadi al-Natrun: Essays from the 2002 International Symposium of the Saint Mark Foundation and the Saint Shenouda the Archimandrite Coptic Society*, eds M.S.A. Mikhail, M. Moussa, Cairo-New York 2009.

Hitti P.K., *Dzieje Arabów*, tłum. W. Dembski, M. Skuratowicz, E. Szymański, Warszawa 1969.

Hoyland R., *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam*, Liverpool 2011.

Johnson D.W., *Coptic Sources of the History of the Patriarchs of Alexandria*, PhD Thesis, The Catholic University of America, Washington 1973.

Kennedy H., *Central Government and Provincial Élites in the Early 'Abbāsid Caliphate*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 1981, t. 44, nr 1.

Kennedy H., *Egypt as a province in the Islamic caliphate 641-868*, [w:] *The Cambridge History of Egypt*, vol. 1: *Islamic Egypt 640-1517*, ed. C.F. Petry, Cambridge 1998.

Kennedy H., *The Early Abbasid Caliphate. A Political History*, London-Sydney 1986.

Khater A., *La Translation des reliques de S. Méнас à son église au Caire*, „Bulletin de la Société d'archéologie copte” 1961-1962, t. 16.

Kompa A., *Polityka wewnętrzna Justyniana II w świetle „Krótkiej historii” patriarchy Nicefora i „Chronografii” Teofanesa Wyznawcy*, [w:] *Cesarstwo Bizantyńskie. Dzieje – religia – kultura. Studia ofiarowane Profesorowi Waldemarowi Ceranowi przez uczniów na 70-lecie Jego urodzin*, red. P. Krupczyński, M. J. Leszka, Łask-Łódź 2006.

Kompa A., *Zbieżność losów a zbieżność narracji. O strukturze i autorstwie „Chronografii” Teofanesa*, [w:] *Średniowieczna wizja świata. Jedność czy różnorodność (idee i teksty) – III Kongres Mediewistów Polskich, Polska i Europa w średniowieczu. Przemiany strukturalne. Łódź 22-24 września 2008*, red. M. J. Leszka, T. Wolińska, Łódź 2009.

Konstantinidou A., *The Monasteries of the Wādī al-Naṭrūn between Alexandria and Fuṣṭāṭ: A Long Transition Viewed from the Pottery (Sixth to Tenth Centuries)*, [w:] *The Late Antique World of Early Islam. Muslims among Christians and Jews in the East Mediterranean*, ed. R. Hoyland, Oxford 2015.

Kościuk J., *Wczesnośredniowieczna osada w Abū Minā*, Wrocław 2009.

Kubiak W., „*Abd al-ʿAziz ibn Marwan and the early Islamic building activity and urbanism in Egypt*”, *Africana Bulletin* 1994, t. 42.

Levy-Rubin M., „*Umar II's ghiyār Edict: Between Ideology and Practice* [w:] *Christians and Others in the Umayyad State*, ed. A. Borrut, F.M. Donner, Chicago 2016.

Lilie R.-J., Ludwig C., Pratsch T., Zielke B., „*Abdallāh ibn ʿAbd al-Malik (# 14)*, [w:] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit: 1. Abteilung (641–867), Band 1: Aaron (# 1) – Georgios (# 2182)*, De Gruyter, Berlin-Boston 1999.

Mabra J., *Princely Authority in the Early Marwānid State. The Life of ʿAbd al-ʿAzīz ibn Marwān*, Piscataway 2017.

Madelung W., *Was the Caliph al-Maʿmun a Grandson of Sectarian Leader Ustadhīs?* [w:] *Studies in Arabic and Islam. Proceedings of the 19th Congress, Union Européenne des Arabisants et Islamisants*, Halle 1998, ed. S. Leder, H. Kilpatrick, B. Martel-Thoumian, H. Schönig, Leuven-Paris-Sterling (Virginia) 2002, s. 485-490.

Martens-Czarnecka M., *Christian Nubia and the Arabs*, „*Studia Ceranea*” 2015, t. 5.

Martin M.M., *Une Lecture de l'Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, „*Proche Orient Chrétien*” 1985, t. 35.

Mich K., *To, co martwe, przemawia. Chrześcijaństwo w Nubii w okresie od VI do XVI wieku*, Warszawa 2022.

Mikhail M.S.A., *From Byzantine to Islamic Egypt. Religion, Identity and Politics after the Arab Conquest*, I.B. Tauris, London-New York 2014.

Ohta K., *The Coptic Church and Coptic Communities in the Reign of al-Maʿmun. A Study of the Social Context of the Bashmuric Revolt*, „*Annals of the Japan Association for Middle East Studies*” 2004, t. 19, z. 2.

Perlmann M., *Ghiyār*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/ghiyar-SIM_2503 [dostęp: 10.05.2021 r.].

Preiser-Kapeller J., *ʿAlī ibn Yaḥyā al-Armanī and the “Armenian Connection” between Bosphorus, Tigris and Nile in the mid-9th century CE*, https://www.academia.edu/38341060/%CA%BBAl%C4%AB_ibn_Ya%E1%B8%A5y%C4%81_al_Arman%C4%AB_and_the_Armenian_Connection_between_Bosphorus_Tigris_and_Nile_in_the_mid_9th_century_CE [dostęp: 15.05.2023 r.].

Preiser-Kapeller J., *Aristocrats, Mercenaries, Clergymen and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century A.D.)*, [w:] *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone: Aspects of mobility between Africa, Asia and Europe, 300-1500 C.E.*, eds J. Preiser-Kapeller, L. Reinfandt, Y. Stouraitis, Brill, Leiden-Boston 2020.

Proudfoot A.S., *The Sources of Theophanes for the Heraclian Dynasty*, „Byzantion” 1974, t. 44, nr 2.

Robinson C.F., *ʿAbd al-Malik*, Oxford 2005.

Robinson C.F., *The Safe-Conduct for the Abbasid ʿAbd Allāh b. ʿAlī (d. 764)*, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 2007, t. 70, z. 2.

Rofail Farag F., *A Comparison of Severus Ibn al-Muqaffa's Literary Technique in His Two Works, the „History of the Patriarchs” and the „Book of the Councils' 1 & 2”*, „Annual of the Leeds University Oriental Society” 1969-1973, t. 7.

Rofail Farag F., *The Technique of Presentation of a Tenth-Century Christian Arab Writer: Severus Ibn al-Muqaffa'*, „Arabica” 1977, t. 24, z. 1.

Rofail Farag F., *The Technique of Presentation of a Tenth-Century Christian Arab Writer: Severus Ibn al-Muqaffa'*, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft” 1977, t. 127, z. 2.

Rofail Farag F., *The Technique of Research of a Tenth-century Christian Arab Writer: Severus Ibn al-Muqaffa'*, „Le Muséon” 1973, t. 86.

Rofail Farag F., *The Usage of the Coptic Language as a Constituent Element of the Literary Form of Severus Ibn al-Muqaffa*, „Bibliotheca Orientalis” 1976, t. 33.

Rofail Farag F., *The Usage of the Early Islamic Terminology as a Constituent Element of the Literary Form of a Tenth-century Christian Arab Writer: Severus Ibn al-Muqaffa*, „Journal of the American Oriental Society” 1979, t. 99.

Rudnicka-Kassem D., *Realizing an Insightful Vision of a Powerful and Independent State. Ahmad ibn Tulun and the Reign of His Dynasty (868-905)*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2014, t. 11, z. 3.

Samir K., *Un Traité inédit de Sévère b. al-Muqaffa' (10e siècle): „Le Flambeau de l'Intelligence”*, „Orientalia Christiana Periodica” 1975, t. 41.

Sharon M., *Revolt. The Social and Military Aspects of the Abbasid Revolution*, Jerusalem 1990.

Shinnie P.L., *Christian Nubia*, [w:] *The Cambridge History of Africa: From c. 500 BC to AD 1050*, ed. J.D. Fage, R.A. Oliver, Cambridge 1986.

Spaulding J., *Medieval Christian Nubia and the Islamic World. A Reconsideration of the Baqt Teaty*, „The International Journal of African Historical Studies” 1995, t. 28, z. 3.

Stewart R., *Barsanuphians*, [w:] *The Coptic Encyclopedia*, vol. II, ed. A.S. Atiya, Macmillan Publishers, New York 1991, <https://ccdl.claremont.edu/digital/collection/cce/id/321> [dostęp: 1505.2023 r.].

Swanson M.N., *George the Archdeacon*, [w:] *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (600-900)*, ed. D.R. Thomas, B. Roggema, Leiden-Boston 2009.

Swanson M.N., *The Coptic Papacy in Islamic Egypt (641-1517)*, Cairo-New York 2010.

Tillier M., *L'invention du cadī. La justice des musulmans, des juifs et des chrétiens aux premiers siècles de l'Islam*, Bibliothèque historique des pays d'Islam 10, Paris 2017.

Trombley F.R., *Sawirus ibn al-Muqaffa' and the Christians of Umayyad Egypt: War and Society in Documentary Context*, [w:] *Papyrology and the history of Early Islamic Egypt*, ed. P. Sijpesteijn, L. Sundelin, Leiden-Boston 2004.

Ward Perkins J.B., *The Shrine of St. Menas in the Maryūt*, „Papers of the British School at Rome” 1949, t. 17.

Welsby D.A., *The Medieval Kingdoms of Nubia. Pagans, Christians and Muslims in the Middle Nile*, London 2002.

Wipszycka E., *Bishops of the Patriarchate of Alexandria travelling to meet their Patriarch in Late Antiquity and Early Middle Ages. A Study of the Motives and Duration of their Journeys*, „The Journal of Juristic Papyrology” 2022, t. 52.

Wissa M., *The Last Revolt of Bashmur (831 A.D.) in Coptic and Syriac Historiography*, [w:] *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone. Aspects of mobility between Africa, Asia and Europe 300-1500*, ed. J. Preiser-Kapeller, L. Reinhardt, Y. Stouraitis, Leiden 2020.

Wissa M., *Yusab of Alexandria, Dionysius of Tel-Mahre, Al-Ma'mun of Baghdad, the Bashmurites and the Narrative of the Last Rebellion in 'Abbasid Egypt: Re-considering Coptic and Syriac Historiography*, [w:] *Coptic Society. Literature and Religion from the Late Antiquity to Modern Times. Proceedings of the Tenth International Congress of Coptic Studies. Rome, September 17th-22nd 2012*, Louvain 2016.

Vasiliev A.A., *The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II A.D. 721*, „Dumbarton Oaks Papers” 1956, t. 9-10.

Yarbrough L., *Did 'Umar b. 'Abd al-'Azīz Issue an Edict Concerning Non-Muslim Officials?*, [w:] *Christians and Others in the Umayyad State*, ed. A. Borrut, F.M. Donner, Chicago 2016.

Yarbrough L., *Friends of the Emir. Non-Muslim State Officials in Premodern Islamic Thought*, Cambridge 2019.

Yarbrough L., *History of the Patriarchs of Alexandria*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. G. Dunphy, C. Bratu, http://dx.doi.org/10.1163/2213-2139_emc_SIM_02300 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Yarbrough L., *Origins of the ghiyār*, „Journal of the American Oriental Society” 2014, t. 134, nr 1.

Zetterstéén K.V., *'Abd Allāh b. 'Alī* [w:] *First Encyclopaedia of Islam, 1913–1936*, vol. I: *A-Bābā Beg*, ed. M.T. Houtsma, Leiden 1987.

Zetterstéén K.V., *Abū 'Awn*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, eds P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0163 [dostęp: 15.05.2023 r.].

Žabkar L.V., *The Eparch of Nubia as King*, „Journal of Near Eastern Studies” 1963, t. 22, z. 4.